

Universitat Autònoma de Barcelona

FACULTAT DE CIÈNCIES

Secció de Ciències Ambientals

**PROPOSTA DE PLA BÀSIC DEL CENTRE
D'INTERPRETACIÓ TERRES DE FRONTERA DE
VALLS DE VALIRA**

Memòria del Projecte Fi de Carrera de Ciències Ambientals
presentada per:

n'Adrià Barbeta i Margarit, n'Arç Puig i Duran, en Marc Cortina i Plaixants, en Martí de Riquer i Gatell. Dirigida per Dr. Martí Boada i Juncà, Dr. Jordi Garcia i Orellana, Dr. Joan Rieradevall i Pons i Dra. Esther Garcia i Solsona

Bellaterra, a 4 de setembre de 2008

ÍNDEX

AGRAÏMENTS5

BLOC 1: ANTECEDENTS

1. Introducció	6
2. Context general de Centre d'interpretació Terres de frontera	8
2.1. Marc conceptual	8
2.1.1. Comunicació i difusió ambiental	8
2.1.2. Els Centres d'Interpretació i la museologia	8
2.1.3. El concepte de frontera	9
2.2. Marc geogràfic	10
2.3. Marc legal	11
3. Objectius	12
4. Metodologia	13
4.1. Guió metodològic	14
4.1.1. Recerca bibliogràfica i documental	14
4.1.2. Entrevistes i visites a centres	14
4.1.3. Materials i mètodes	15
5. Contingut del Centre d'Interpretació "Terres de frontera"	16
5.1 Introducció	16
5.2 Justificació dels continguts per temàtiques	16
5.2.1 Socioeconomia: La transhumància	16
5.2.2 Els Pirineus com a frontera biogeogràfica	17
5.2.3 Socioeconomia: El Contraban vinculat a Andorra	18
5.2.4 La història de la frontera pirinenca	18

BLOC 2: PROPOSTA DELS CONTINGUTS

1. Introducció general	20
2. Socioeconomia de frontera	21
2.1 Introducció	21
2.2 Espanya, França i Andorra: Tres estats separats per la frontera pirinenca	22
2.3 Viure de la frontera: les Valls de Valira	23
2.3.1 Socioeconomia tradicional	23
2.3.2 Influència econòmica d'Andorra	24
2.3.3 Socioeconomia moderna	25
2.4 Recursos de frontera	26
2.4.1 Contraban	27
2.4.1.1 Història del contraban	27

2.4.1.2	Tipologies de contraban	28
2.4.1.3	Contraban vinculat al Principat d'Andorra	29
2.4.1.4	Rutes del contraban des d'Andorra	30
2.4.2	La transhumància	31
2.4.2.1	Transhumància i frontera	32
2.4.2.2	Introducció al concepte de transhumància	33
2.4.2.3	El calendari del pastor	34
2.4.2.4	La comitiva transhumant	35
2.4.2.5	Marques i senyals de propietat	37
2.4.2.6	Organització comunal jurídica	38
3.	Biodiversitat: Els Pirineus com a frontera biogeogràfica	39
3.1	Introducció	39
3.2	Descripció dels continguts	39
3.3	Muntanyes mediterrànies i muntanyes alpines	39
3.4	Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpí	40
3.5	Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies. Biodiversitat dels Pirineus.	43
3.5.1	Origen de la vegetació i flora pirinenca	43
3.5.2	Diversitat biogeogràfica pirinenca	44
3.6	Climatologia dels Pirineus: diferències entre vessants	47
3.6.1	L'efecte Foehn	49
3.7	Exemples de comunitats vegetals i espècies animals significatives de la biodiversitat a les Valls de Valira	50
3.7.1	Introducció	50
3.7.2	Les pinedes de pi negre	50
3.7.2.1	Descripció de l'hàbitat	51
3.7.2.2	Pineda de pi negre amb neret	52
3.7.2.3	Pineda de pi negre amb ginebró i bàlec	53
3.7.2.4	Pineda de pi negre amb ussona	53
3.7.3	Fauna	54
3.7.3.1	La perdiu blanca	54
3.7.3.2	El gall fer	56
3.7.3.3	L'almesquera o rata mesquera	57
4.	La història de la frontera pirinenca.....	59
4.1	Frontera, aïllament i penúria econòmica	59
4.2	Guerra Civil espanyola (1936-1939) i el pas de frontera	61
4.2.1	Fugitiu de 1936 a 1937	62
4.2.2	Abril - Desembre de 1938: El Pallars i l'Alt Urgell, línia de front	63
4.3	La penúria econòmica durant la guerra: França i Andorra	64
4.4	Efectes de la II Guerra Mundial (1941-1944)	65
4.4.1	El camí de la llibertat i Sort, centre neuràlgic de l'evasió	65
4.5	Període posterior a l'estiu de 1944 fins a 1950	67
4.5.1	Via d'entrada dels <i>Maquis</i>	67

BLOC 3: PROPOSTA MUSEOLÒGICA: AVANTPROJECTE

1. Introducció i aspectes generals	70
2. Àmbit socioeconòmic	72
2.1 Plafó de l'àmbit socioeconòmic	72
2.1.1 Sub-plafó introductorí	72
2.1.2 Sub-plafó de la socioeconomia de frontera	73
2.2 Proposta específica de continguts	74
2.2.1 Plafó del contraban	74
2.2.2 Plafó de la transhumància	75
2.3 Documentació gràfica	76
3. Àmbit del Medi Natural	78
3.1 Plafó del Medi Natural	78
3.2 Proposta específica de continguts	79
3.2.1 Els biomes mediterrani, eurosiberià i borealpí	79
3.2.2 Influència de les serralades en la distribució d'hàbitats i espècies.....	79
3.2.3 Climatologia dels Pirineus: diferències entre vessants.....	80
3.2.4 Les pinedes de pi negre	80
3.2.5 Fauna	81
3.3 Documentació gràfica	81
3.3.1 Els biomes mediterrani, eurosiberià i borealpí	81
3.3.2 Influència de les serralades en la distribució d' hàbitats i espècies.....	81
3.3.3 Climatologia dels Pirineus: diferències entre vessants	81
3.3.4 Les pinedes de pi negre	82
3.3.5 Fauna	82
4. Àmbit històric	83
4.1 Plafó de l'àmbit històric	83
4.2 Proposta específica de continguts	84
4.2.1 Introducció	84
4.2.2 Fugitiu de la Guerra Civil al Pallars (1936-1937)	84
4.2.3 El camí de la llibertat cap a Sort	85
4.2.4 Via d'entrada dels <i>Maquis</i>	85
4.3 Documentació gràfica	86

BLOC 4: CONCLUSIONS I PERSPECTIVES DE FUTUR

1. Introducció	87
2. Consideracions sobre el Centre d'Interpretació Terres de frontera	87
2.2 Perfil del destinatari	87
2.3 Participació	88

2.4 Serveis addicionals del Centre d'Interpretació Terres de frontera	88
2.5 Punt d'informació	88
2.6 Sala de conferències i exposicions temporals	89
2.7 Arxiu bibliogràfic	89
2.8 Aspectes ambientals	89
2.8.1 Gestió de residus	90
2.8.2 Ús eficient de l'energia i aigua	90
2.8.3 Utilització de materials reciclats	90
3. Conclusions del projecte	91
3.1 Conclusions sobre la metodologia utilitzada	91
3.2 Conclusions sobre els continguts del Centre Interpretació Terres de frontera	91
3.3 Conclusions sobre l'ús públic del Centre d'Interpretació Terres de frontera	92

BLOC 5: BIBLIOGRAFIA

ANNEX

Índex

1. Glossari
2. Pressupost del projecte
3. Calendari
4. Ponències de les Jornades sobre Terres de frontera

AGRAÏMENTS

Moltes són les persones que ens han ajudat en aquest projecte. Agraïm molt especialment la paciència d'en Martí Boada, així com els seus consells i crítiques constructives, sempre sinceres, a més a més de l'assessorament en l'orientació conceptual del projecte. Així mateix a en Jordi Garcia, l'Esther Garcia i en Joan Rieradevall, que ens han donat també, moltes eines per millorar la nostra feina i així poder esmenar els errors que hem anat cometent durant tot el procés. Destacar-ne també la seva accessibilitat i la familiaritat del tracte amb nosaltres, cosa que facilita molt la feina.

Fora de l'àmbit acadèmic, molts ens han ajudat a encarar la feina i a acotar els límits del projecte. Tenint en compte que la temàtica del projecte és força nova per a nosaltres, la seva opinió ens han guiat decisivament. És el cas dels gestors del PNAP, especialment l'Agustí Esteban, el nostre interlocutor. També d'altres experts o coneixedors de la zona que ens van atendre desinteressadament, perdent temps de feina o de lleure. En Jordi Abella de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, la Clara Arbués de l'Institut de Desenvolupament de l'Alt Pirineu, en Jordi Miralles, de la Fundació Terra, en Pere Artigues, alcalde de Valls de Valira, la Conxita Mir i en Josep Calvet en l'assessorament històric, la Dolors Comes, l'Isidre Domenjó, la Paloma González i en Joan Santacana.

No oblidem tampoc a les nostres famílies, les quals sempre que han pogut ens han donat un cop de mà. En especial la família de Riquer que ens ha orientat també en l'àmbit històric i més d'una vegada ens obert les portes de casa seva. Finalment, a tota la colla de companys i amics que han intentar ajudar donant idees o simplement interessant-se per com anava avançant la cosa.

BLOC I: ANTECEDENTS

1. Introducció

Els territoris al voltant d'una frontera són i han estat espais de transició i canvi significatius induïts no únicament pel traçat polític-administratiu, en forma de contactes culturals, intercanvis econòmics, processos de confrontació o iniciatives de cooperació.

Actualment, i principalment causat per la configuració de la Unió Europea i la consegüent eliminació de les fronteres interiors, el món creat al voltant de la frontera ha desaparegut o està a punt de desaparèixer. En queda una memòria que parla de contrabandistes, guerres, exilis, maquis, transhumants o episodis de violència. La frontera ha estat present en la memòria col·lectiva de les poblacions dels Pirineus, la continua transgressió de la frontera pirinenca ha anat configurant la capacitat de vèncer el risc que amenaçava una comunitat de perdre's en la història¹.

Abans que la humanitat decidís traçar les línies divisòries del territori entre els diferents estats, la serralada ja s'havia aixecat entre la Península Ibèrica i la resta d'Europa, separant-les geogràficament i conformant paisatges molt diferents entre si, influïent en els assentaments humans i cultures que s'han desenvolupat en aquests espais. Per això, el valor que pren aquí la frontera té un doble interès; el sociocultural i l'ambiental.

Aquesta va ser una de les conclusions que es van extreure de les Jornades Terra de Fronteres que es van celebrar els dies 19, 20 i 21 de maig de 2004 a Ós de Civís, a l'Alt Urgell, on es van reunir especialistes que reflectien la diversitat de temes relacionats amb el fet fronterer, tan des de la perspectiva política com des de la científica, amb la finalitat d'analitzar aquest fenomen i la seva evolució històrica. Les jornades es van dividir en dos grans blocs, el primer referit als coneixements històrics de la frontera pirinenca, i el segon a les perspectives que hi ha en l'actualitat d'aquests espais de transició. D'aquesta manera, les jornades van servir per definir el marc conceptual per a la presentació del projecte del futur Centre d'Interpretació de les Terres de Frontera (CITF), que esdevindrà un important equipament del Parc Natural de l'Alt Pirineu a la comarca de l'Alt Urgell.

A partir d'aquestes jornades, el PNAP i l'Ajuntament de Valls de Valira van posar-se d'acord per rehabilitar i convertir les antigues escoles del poble d'Os de Civís en el futur CITF, el qual entrarà en funcionament l'any 2009. Aquest equipament cultural "es centrarà en l'estudi i difusió de les temàtiques relacionades amb el fet fronterer al llarg de la història, actualment i en el futur"².

¹² Oliver, J. "Per un Centre d'Interpretació de les Terres de Frontera a Ós de Civís (Valls de Valira, Alt Urgell)", 2003.

Contribuint a fer comprendre el present amb perspectiva històrica en una zona on hi manquen aquests tipus d'equipament.

És precisament aquí on es situa el projecte de *Proposta de Pla Bàsic del Centre d'Interpretació ambiental Terra de Fronteres de Valls de Valira*. Aquest document serveix al PNAP com a eina pel desenvolupament del centre, i també s'ha d'utilitzar de guió, tan pel que fa al seu contingut expositiu com al disseny museològic en el futur projecte d'execució de l'equipament.

En aquest projecte, es transmet una visió integradora i transversal, necessària per comprendre el valor de la frontera, ja sigui per part dels futurs visitants com per la població local.

2. Context general del Centre d'Interpretació Terres de frontera

En aquest capítol es presenten el marc conceptual, geogràfic i legal en els que es basa la proposta pel desenvolupament d'aquest centre, i es dona un marc teòric a partir del qual es defineixen els objectius del projecte. Així mateix, se situa el CITF geogràficament, es delimita la seva àrea d'influència en funció del marc teòric i es fa referència als aspectes jurídics a tenir en compte.

2.1 Marc conceptual

En el marc conceptual, es comença a analitzar el fet fronterer com a eix temàtic central del CITF. Serveix per introduir les diferents disciplines que intervenen en la realització d'aquest projecte; la comunicació i difusió ambiental, la museologia i teoria dels centres d'interpretació, i els continguts propis del centre d'Os de Civís.

2.1.1 Comunicació i difusió ambientals

La comunicació ambiental és un recurs per crear estratègies informatives per augmentar la consciència i influir en el comportament del públic al qual van dirigides (Day i Monroe, 2001).

Una de les finalitats d'aquest projecte és la d'aconseguir realitzar una proposta de divulgació ambiental per l'exposició dels continguts del CITF. Es tracta de donar un punt de vista transversal, on es puguin integrar diferents disciplines, les quals no poden explicar-se unes sense les altres. Des de les ciències ambientals, es parteix d'una visió holística, on s'entén que cap dels medis, natural o cultural, és independent dels altres sinó que tots estan relacionats. Aquest tipus de plantejament és un dels principis a tenir en compte per la realització del projecte.

2.1.2 Els centres d'interpretació i la museologia

Els centres d'interpretació (CI, a partir d'ara) són equipaments creats per donar a conèixer el patrimoni cultural i natural d'un lloc o una àrea geogràfica determinada i transformar-lo en un producte educatiu, cultural i turístic. A diferència dels museus, aquests no tenen com a objectiu col·leccionar, preservar i estudiar objectes, sinó facilitar una comprensió dels valors culturals i naturals, complint una tasca de sensibilització i educació que utilitza l'àrea patrimonial com a referent³. La seva funció principal és la de mostrar al públic les relacions que s'estableixen entre el patrimoni natural i cultural, fent-ne una lectura de forma àmplia i multidisciplinària.

³ "Centres d'Interpretació del Patrimoni. Manual HICIRA" (2005) Projecte europeu sobre els centres d'interpretació del patrimoni en àrees rurals que tingué lloc a Terrasini, Sicília.

El fet de tractar valors culturals i naturals en un mateix espai, ajuda a refermar la idea de la seva interdependència. Els centres d'interpretació, per tant, amb aquesta visió integrada del territori, són un bon exemple de la comunicació i difusió dels valors ambientals.

Segons Paloma González en els darrers anys els CI han crescut bastant en nombre. Actualment aquests centres utilitzen espais expositius que expliquen aspectes relacionats amb les característiques culturals i paisatgístiques d'un territori, sempre ubicades en estreta connexió amb l'escenari objecte d'explicació. És necessària, per tant, una certa organització dels diferents recursos (personal, espai i/o materials entre altres) necessaris per a un desenvolupament adequat.

A la vegada, els CI tenen una vocació divulgativa que pot dirigir-se a diversos segments de la població que cal considerar: públic escolar, públic adult no especialitzat i públic adult especialitzat. En aquest aspecte, cal tenir en compte no només el tipus de públic, sinó que és molt important fer un càlcul aproximat previ de l'afluència potencial d'aquests centres.

Tots els aspectes esmentats seran tinguts en compte a l'hora de fer la proposta divulgativa per al CITF, pertanyent al bloc III d'aquest document.

2.1.3 El concepte de frontera

Tot i que al Pirineus hi conviuen cultures diferents; bascos, catalans, occitans, aragonesos, hom afirma que hi ha una cultura pirinenca comuna formada per pobles de muntanya. Aquesta cultura és un clar reflex de la realitat d'aquesta zona, on la frontera representa un element unificador, alhora que separador i característic.

Els espais fronterers, com a espais de transició, constitueixen llocs d'interacció on la gent parla llengües de contacte, estableix relacions regulars als dos cantons de la frontera, tot creant llaços d'amistat i parentiu, així com determinats tipus d'acords que poden ser d'àmbit personal i comunal. Per als qui habiten en les fronteres, aquestes no són un mur de separació, sinó un pont al voltant del qual s'estableix una comunitat d'interessos i s'organitza un sistema de vida (COMAS i PUJADES, 1997).

Les fronteres actuals són fruit no tan sols de la geografia física sinó també de la història, ja que no només és la serralada la que marca la separació entre França Espanya i Andorra, els fets i les relacions polítiques dels territoris, al llarg del temps també han anat perfilant aquesta frontera.

Tots aquests elements formen una realitat que constitueix una part del patrimoni cultural i natural d'aquesta àrea geogràfica concreta, i per tant són aspectes clau per la seva interpretació. És per això que dins d'aquest marc teòric, el concepte de frontera és summament important. Tots el continguts que s'exposaran, intentaran mostrar als visitants del CITF elements representatius per a la comprensió d'aquesta realitat fronterera, que a la vegada és el nexa de tots els eixos temàtics que es proposen aquest projecte.

2.2 Marc geogràfic

El CITF està impulsat com a equipament de la part del PNAP de l'Alt Urgell. A l'Alt Urgell hi ha un punt d'informació però encara no ha entrat en funcionament cap centre d'interpretació. Conseqüentment, el CITF ha de prendre com a referència aquesta àrea, l'Alt Urgell i les Valls de Valira.

Fig. 1.1 Mapa de localització d'Os de Civís (en vermell). Font: Institut Cartogràfic de Catalunya.

Com ja s'ha dit anteriorment el CITF es localitzarà al nucli d'Ós de Civís (Fig. 1.1), poble que forma part del municipi de les Valls de Valira. La seva situació, el converteix en un punt de trobada entre el Pallars Sobirà, l'estat Andorrà i l'Alt Urgell⁴. Aquest municipi és el segon amb més extensió (170,93 km²) i el més septentrional de la comarca, i està format per a diferents nuclis de població: Anserall (cap del municipi), Arcavell, Argolell, Ars, Asmurri, Bescaran, Calbinyà, Civís, Ós de Civís, Sant Joan Fumat, Arduix i la Farga de Moles, amb un total de 775 habitants. Presenta un relleu accidentat, amb el punt més alt al Munturull (2761 m).

Pel que fa a Ós de Civís, se situa a la vall de l'Ós, la part baixa de la qual ja pertany a Andorra. L'única carretera asfaltada per accedir-hi des de qualsevol punt de l'Alt Urgell travessa Andorra. Enclavat a la zona nord del municipi, és un petit nucli típicament pirinenc esglaonat al vessant d'un turó amb l'església al capdamunt.

Depenent del contingut temàtic s'amplia l'àrea d'influència del CITF, ja que el Pirineus, i concretament les seves fronteres, recorren molts territoris i les relacions que s'han teixit al seu voltant al llarg de la història, transcendeixen

⁴ Oliver, J. "Per un Centre d'Interpretació de les Terres de Frontera a Ós de Civís (Valls de Valira, Alt Urgell)" 2003.

més enllà de la frontera d'Os de Civís amb Andorra. Per aquest motiu aquest marc no és fix sinó que depèn de la naturalesa dels continguts que s'hi exposin, i es té en compte el que passa més enllà del marc geogràfic estricte.

2.3 Marc Legal

Com s'ha dit abans, els CI no poden ser reconeguts com a museus segons la normativa catalana actual. Per tant, aquests centres es poden definir com a uns equipaments culturals sense normativa específica, amb la funció de promoure la recerca, la difusió i la protecció del patrimoni cultural i natural d'una zona o una temàtica en concret. Tot i aquest buit legal existent, algunes normatives poden servir com a referència pel desenvolupament d'aquests centres, ja que a la fi, són equipaments que tenen funcions i necessitats molt semblants a les dels museus. Des de l'aspecte legal, aquest projecte únicament fa citació d'aquestes normatives referents als aspectes museològics que són utilitzats com a referència en el desenvolupament del CITF.

Donats aquests arguments i, tot tenint en compte la manca de regulació legislativa d'aquests equipaments culturals, les normes catalanes que formen aquest marc legal teòric de referència per el desenvolupament museològic d'aquest CITF són;

- Llei 17/1990 (Llei de museus)

- Decret 35/1992 (Desplegament parcial)
- Decret 232/2001 (Personal tècnic i directius de museu)

3.Objectius del Projecte:

Del marc conceptual anteriorment definit, se n'extreu que per a que els continguts siguin interpretats adequadament pels visitants, cal utilitzar la comunicació i difusió ambientals. Per aquest motiu, l'objectiu general, es basa en;

Elaborar un pla bàsic de comunicació i difusió ambiental pel Centre d'Interpretació d'Os de Civís.

Amb el qual es busca donar a conèixer als visitants la frontera com a fenomen dinàmic. A més aquest CI ha de permetre l'estudi i la reflexió del fet fronterer, la qual cosa permetrà la generació i difusió de nous coneixements⁵.

Per tal d'assolir aquest objectiu cal desenvolupar, en dos fases diferenciades, dos objectius més específics. El primer seria;

Descripció dels continguts temàtics a representar en el centre.

Es defineixen tres àmbits conceptuals que interaccionen entre ells, per aportar la visió integradora necessària per a la comprensió del concepte de frontera. Per tal que el visitant pugui endinsar-se en aquesta perspectiva global, de cada un d'aquests àmbits se'n escullen els elements més significatius i a la vegada determinants del territori on es troba.

Posteriorment, es busca el disseny més idoni tant per a la presentació dels continguts com per a la seva futura interpretació. Així el segon objectiu específic consisteix en;

Disseny de la representació museològica i la distribució en l'espai dels continguts.

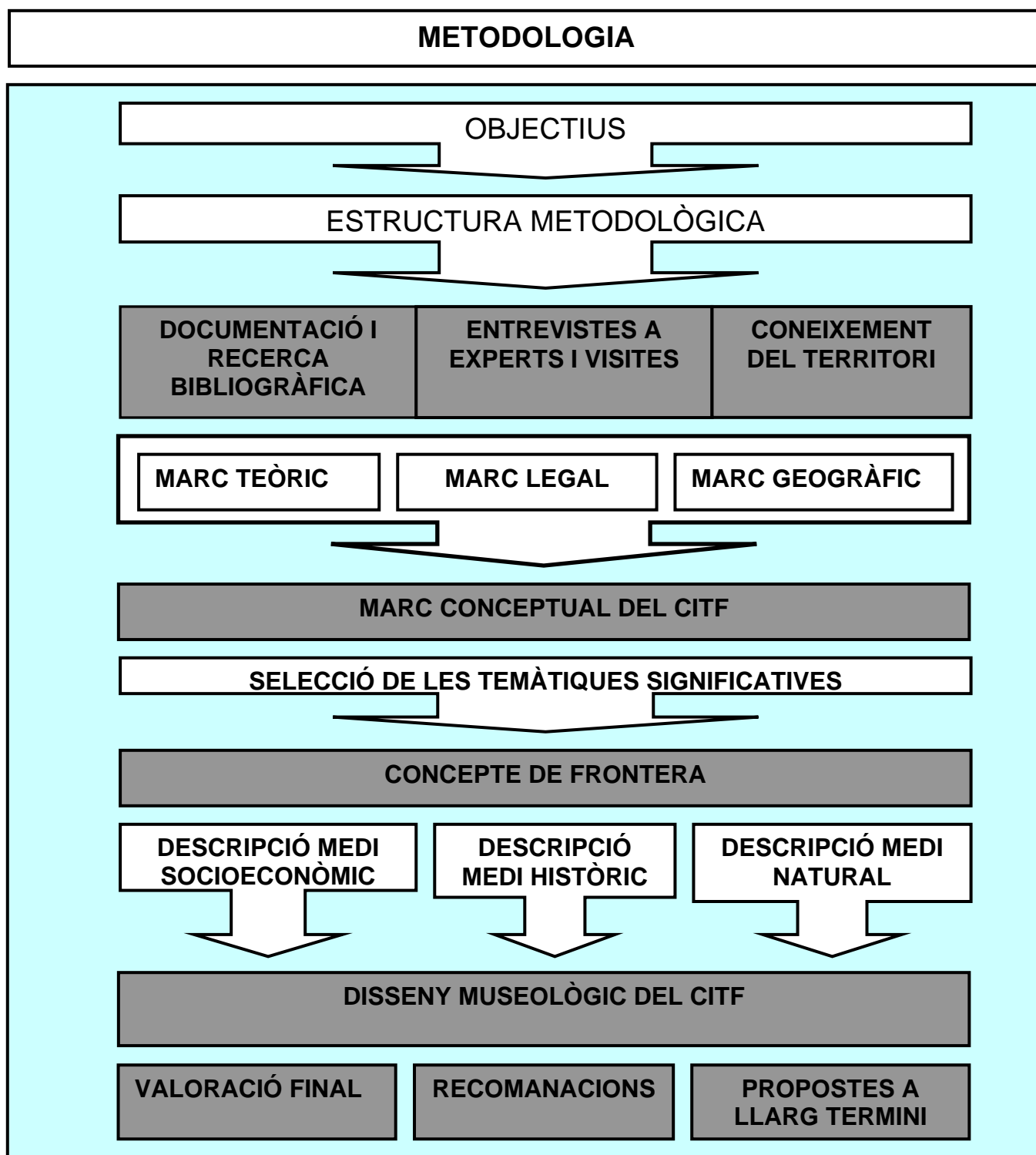
Un cop assolits aquests, es completa el projecte amb un últim objectiu final pensat per quan el centre ja estigui en funcionament, que es basa en;

Valoració final, recomanacions i propostes a desenvolupar a llarg termini.

⁵ Oliver, J. "Per un Centre d'Interpretació de les Terres de Frontera a Ós de Civís (Valls de Valira, Alt Urgell)", 2003.

4. Metodologia

Un cop definits els objectius d'aquest projecte s'estableix la metodologia de treball, que permet desenvolupar tan els **continguts expositius** com el seu **disseny museològic**, necessaris per la realització d'aquest **pla bàsic** del CITF. Cal dir que, tot i utilitzar la mateixa metodologia, aquests aspectes teòrics i pràctics seran exposats en aquest document com a unitats separades i de forma consecutiva. En conseqüència i per tal d'aconseguir aquests objectius establerts, s'aplica la següent metodologia:

4.1 Guió metodològic

Tal i com descriu el diagrama metodològic previ, la metodologia utilitzada en aquest projecte considera els següents aspectes:

4.1.1 Recerca bibliogràfica i documental

Per aquest projecte es considera la recerca bibliogràfica el procés metodològic bàsic per al seu desenvolupament, ja que ha estat font d'inspiració per la realització tan de la fase conceptual com de la part més pràctica. Per tant, aquest consisteix en la recerca i lectura de bibliografia referent als diferents continguts pel marc conceptual d'aquest CITF. Com de la seva posterior representació museològica.

Aquesta recerca bibliogràfica queda constatada i classificada en blocs II, III i V corresponents a les parts conceptuals, pràctiques i bibliogràfiques d'aquest document.

4.1.2 Entrevistes i visites a centres

Les entrevistes realitzades a llarg del procés de gestació d'aquest projecte han estat determinants tan per a la definició del marc conceptual com per a la selecció, descripció i representació en l'espai d'aquestes temàtiques.

A continuació i per tal de constatar el seguiment del procés metodològic s'exposen les diferents entrevistes realitzades que han contribuït en l'orientació del present projecte.

- Entrevistes per acotar el marc conceptual

- **Martí Boada:** President de la Junta rectora del PNAP i tutor del projecte.
- **Agustí Esteban:** tècnic del PNAP
- **Jordi Abella:** Director de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu.
- **Clara Arbués:** Institut de Desenvolupament de l'Alt Pirineu. Turisme Alt Urgell
- **Jordi Miralles:** Fundació Terra.
- **Pere Artigues:** Alcalde de les Valls de Valira.

- Entrevistes específiques per als continguts

- **Josep Calvet:** Director del Museu-Presó *Camí de la Llibertat* de Sort
- **Agustí Esteban:** Tècnic del PNAP
- **Martí Boada:** President de la Junta rectora del PNAP i tutor del projecte.
- **Dolors Comas:** Professora d'antropologia a la Universitat Rovira i Virgili i membre del Consell Audiovisual de Catalunya

- Entrevistes referents al disseny museològic

- **Paloma González:** Centre d'estudis de patrimoni arqueològic de la prehistòria (UAB)
- **Joan Santacana:** Departament museologia UB

4.1.3 Material i mètodes

Aquest projecte no necessita material específic per a la seva realització. Evidentment caldran eines bàsiques de treball, informàtiques, bibliogràfiques, documentals, de transport o les relacions socials imprescindibles per assolir els objectius establerts.

Únicament, el que es pretén tractar en aquest apartat és el que s'ha d'utilitzar per a l'execució de les propostes i recomanacions del disseny museològic. Per tant, en el bloc III d'aquest document, s'inclouen els materials i infraestructures necessàries per a desenvolupar cada àmbit temàtic.

5. Continguts del Centre d'Interpretació Terres de frontera

5.1 Introducció

A partir de la metodologia seguida, i un cop delimitat el marc conceptual i geogràfic, s'han seleccionat temàtiques significatives per a transmetre el concepte de frontera anteriorment definit. S'ha organitzat la informació a exposar en diferents sectors temàtics. Tot i que aquests sectors poden ésser tractats separatament, són complementaris.

Amb la col·laboració de Jordi Abella, Director de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterri d'Àneu), s'ha arribat a la conclusió que les temàtiques més significatives desenvolupades en el bloc II d'aquest projecte, són:

- La Transhumància
- Els Pirineus com a frontera biogeogràfica
- El contraban
- Guerra Civil i franquisme

Aquestes no estan només relacionades amb el concepte de frontera, però si que són molt interessants tan en l'actualitat com històricament, per donar a conèixer el patrimoni cultural i natural de les Valls de Valira. A continuació es fa un breu justificació per a cada un d'ells, i es dóna un primera idea de en què consistiran les temàtiques del CITF.

5.2 Justificació dels continguts per temàtiques

La justificació de les temàtiques relaciona cada una d'elles amb el concepte de frontera. No es pretén fer-ne una descripció, cosa que es fa en el bloc II del document. Tots els motius que aquí s'exposen n'expliquen la seva selecció.

5.2.1 Socioeconomia: La transhumància

Al centre d'interpretació del PNAP d'Ós de Civís una de les temàtiques a tractar i que s'exposaran és la ramaderia, i més concretament la pràctica de la transhumància. La importància relativa d'aquest sector en l'economia local, no és la mateixa que havia estat durant milers d'anys, degut als grans canvis que hi ha hagut. No obstant, la transhumància és una pràctica arrelada al territori i un element clau per a entendre la identitat i del paisatge de l'Alt Pirineu.

Tradicionalment hi ha hagut una ramaderia extensiva o es practicava la transhumància, principalment de bestiar oví. Aquesta activitat secular té la virtut de estar molt ben adaptada a les dures condicions d'aquest territori on l'agricultura per exemple, queda pràcticament reduïda als fons de vall.

El fet d'haver de portar els ramats cap a les pastures d'estiu crea vincles entre territoris geogràficament allunyats. És en aquest punt on hi trobem la relació d'aquesta activitat amb les fronteres. Sovint les fronteres es travessaven indistintament en busca de les pastures més adients segons l'època de l'any, obligant a propietaris i pastors d'ambdues bandes de la frontera a posar-se d'acord. Aquesta situació es donava entre els tres països; Catalunya, França i Andorra.

5.2.2 Els Pirineus com a frontera biogeogràfica

El concepte de frontera és complex i pot ser analitzat des de molts punt de vista, com per exemple el biogeogràfic. Les serralades en general, però sobretot les de gran extensió i les que estan disposades en l'eix Est-Oest, actuen com a frontera per la distribució d'alguns biomes i les espècies que els caracteritzen. Els Pirineus tenen aquesta disposició i s'hi troben diferències molt marcades entre els bioclims de la vessant nord i de la vessant sud. La banda nord es troba en la regió eurosiberiana, que penetra de vegades cap a sectors més meridionals, i la banda sud pertany a la regió bioclimàtica mediterrània. Tot això vol dir que algunes comunitats vegetals i molts tàxons dels diferents regnes, trobin en aquesta serralada el punt més meridional o septentrional de la seva àrea de distribució.

El fet que sigui una zona de transició entre aquests biomes, fa que per exemple, s'hi puguin observar boscos amb l'espècie dominant de caràcter eurosiberià i que en el seu sotabosc hi manquin algunes de les espècies acompanyants més típiques, podent-hi trobar algunes de mediterrànies, com s'explica en el bloc II.

Un altre exemple és la distribució dels estatges de vegetació, que és similar a la dels Alps i diferent a l'Alta muntanya mediterrània. És una de les serralades més meridionals on s'observen flora i formacions boreoalpines, juntament algun altre enclavament com el del massís del Montseny.

Els Pirineus doncs, són una frontera biogeogràfica, que mai són estrictes sinó que es tracta de zones de transició on s'hi barregen diferents elements de cada bioclima. Evidentment també té una forta repercussió en la climatologia local, ja que actua de barrera per a les masses d'aire humit atlàntic creant així unes condicions mediterrànies al sud dels seus confins.

Per tot això, resulta interessant oferir aquesta visió de la serralada que pot ajudar a comprendre també els paisatges que hom hi trobarà, així com les activitats econòmiques que s'hi desenvolupen i la cultura local; que són inseparables del medi natural que les acull. A més a més, en un centre d'interpretació d'un parc natural, és indispensable que es parli del medi natural que l'envolta.

5.2.3 Socieconomia: El Contraban vinculat a Andorra

El fet que Andorra sigui un paradís fiscal, on la importació de mercaderies està gravada amb un impost, ha provocat històricament aquesta diferència de preus empenyent a molta població o revendre mercaderies adquirides a dins d'Andorra per treure'n un profit econòmic. A més a més, Andorra és un país eminentment muntanyenc, amb molt punts de frontera aïllats i de difícil accés utilitzats pel pas de les mercaderies evitant el control duaner. Un dels productes amb els que s'ha traficant més històricament, és el tabac.

Comas d'Argemir⁶ adverteix que com a qualsevol zona de frontera, el contraban ha estat present a la zona com un fet normal ja que la pràctica del contraban és consubstancial a l'existència mateixa de la frontera. A més a més, cal dir que des de l'òptica local interna no s'ha considerat il·legal i malgrat les disposicions que la prohibeixen ha estat considerat com a forma de comerç. Alhora, aquesta activitat ha representat un dels pilars de desenvolupament econòmic per gran part de la població de la zona quan les activitats tradicionals no eren suficients per reunir els ingressos necessaris. Per aquest motiu cal considerar aquesta activitat tradicional com un de les més significatives i determinants per al desenvolupament socioeconòmic d'aquesta la zona.

Aquesta activitat il·lícita ha minvat en els darrers anys fruit del major interès dels respectius estats en controlar-la i la disminució de les diferències dels preus a banda i banda de la frontera.

5.3.4 La història de la frontera pirinenca

Els Pirineus han estat una barrera natural, geogràfica, que amb el temps va esdevenir també frontera política. Els orígens d'aquesta frontera política cal cercar-los en el moment en que Carlemany, rei dels francs, per tal de protegir els seus dominis de l'expansió islàmica, que havia conquerit la península ibèrica al S.VIII, va constituir en aquesta zona l'anomenada Marca Hispànica. Aquest era un territori fronterer molt fortificat i en mans de comtes subsidiaris dels monarques francs. Al llarg del S.IX bona part d'aquest comtes van negar-se a jurar finalitat als successors de Carlemany, declarant els seus comtats hereditaris. La frontera entre aquests comtats i el regne de França no sempre ha coincidit amb els Pirineus, ja que a gran part de la zona oriental els comtats catalans s'estenien a la vessant nord d'aquesta serralada. A més, com aquests comtats estaven amenaçats per poderoses taifes andalusins tant pel sud com per l'oest, la seva voluntat d'expansió es va orientar cap al nord dels Pirineus, franquejant aquesta barrera natural. Així, durant els segles XI i XII el comtat de Barcelona que havia imposat la seva hegemonia a la resta de comtats catalans, va incloure en els seu dominis bona part dels territoris de la Provença.

Els orígens d'Andorra cal cercar-los en el segles IX i X quan apareix per primer cop aquesta denominació per identificar unes valls pirinenques convertides en senyoria episcopal sota el domini del bisbe d'Urgell. Cap al S.XIII Andorra va viure un període de lluites entre el bisbe d'Urgell i Compte de Foix. El conflicte

⁶ Comas D'Argemir, D, "Andorra, una economia de frontera". 2002.

va acabar en un acord, el primer periatge de 1278, pel qual Andorra esdevé una cosenyeria indivisa entre aquests dos senyors. Aquesta situació de país independent enmig dels Pirineus s'ha mantingut fins l'actualitat, esdevenint una excepció que trenca el model clàssic de la frontera, atès que aquest país manté, avui en dia, dos caps d'estat anomenats cooprínceps: el mateix bisbe d'Urgell i el president de la República Francesa. El concepte de frontera, en el cas d'Andorra, tindrà unes particularitats molt específiques que faran d'ella una zona de fàcil pas per fugitius, contrabandistes i bandolers.

Bona part dels territoris de la Provença van ser perduts pel comte de Barcelona i rei d'Aragó Pere el Gran a la batalla de Moret el 1213. A partir d'aquest moment les terres d'Occitània van quedar desvinculades de la casa de Barcelona, que només va conservar els comtats del Rosselló i la Cerdanya al nord. A partir d'aquell moment, aquest territoris van ser objecte de contínues invasions militars franceses en les nombroses guerres entre el regne de França i el Rei de la Corona d'Aragó, i posteriorment de la monarquia hispànica. Finalment, com a conseqüència de la Pau dels Pirineus, el 1659, el Rosselló i la Cerdanya van passar a pertànyer al regne de França. És a partir d'aquest moment, que la frontera política coincideix, a grans trets, amb la serralada pirinenca.

Des d'aquesta Pau dels Pirineus la frontera entre Espanya, Andorra i França va quedar definitivament establerta, sense patir modificacions significatives fins als nostres dies. Tot i això, la frontera pirinenca ha continuat sent escenari de diversos conflictes armats entre França i Espanya; la guerra de Successió, la Guerra Gran i la guerra del Francès. Les guerres civils espanyoles del S XIX , conegudes com a Guerres Carlines, també es van tenir repercussions notables en aquestes zones de fronteres. Així mateix aquestes terres van tornar a jugar un paper rellevant en la Guerra Civil espanyola, la II Guerra Mundial i el Franquisme.

Des de que els Pirineus es van consolidar com una frontera estable entre França, Espanya i Andorra aquestes terres fronteres han estat profundament condicionades per la seva ubicació geogràfica. Així, durant segles ha esdevingut zona de trànsit d'exèrcits invasors, ruta d'evasió de fugitius polítics, lloc de refugi de bandolers i pròfugs i zona de pas per contrabandistes i traficants. Aquests aspectes històrics que han caracteritzat aquesta terra de fronteres constitueixen el nucli central per al marc històric conceptual del CITF. Cal dir que en l'actualitat, però, aquest marc ha canviat considerablement a conseqüència de l'entrada d'Espanya, a la Unió Europea, l'any 1986, i del Tractat de Shengen que aboleix les fronteres entre els països integrants. Les repercussions d'aquesta abolició de les terres pirinenques serà, sens dubte objecte de futurs estudis , quan el pas del temps doni la perspectiva necessària per a analitzar-ho.

BLOC II: PROPOSTA DE CONTINGUTS

1. Introducció general

En el segon bloc d'aquest projecte, es desenvolupen els diferents continguts temàtics que conté la proposta divulgativa per al CITF, esmentats en el bloc anterior. Totes aquestes temàtiques representen els aspectes més singulars de l'àrea d'influència del centre, i donen al visitant una idea completa del significat de les "terres de frontera". S'aporta una visió transversal de quelcom complex com és la frontera, per tal d'ajudar a comprendre millor la seva realitat, ja sigui dels aspectes que la defineixen com de la seva evolució.

Per als diferents sectors en que s'organitzen aquests continguts (socioeconòmic, natural i històric), s'han seleccionat temàtiques que siguin significatives de l'entorn del CITF. Aquestes s'han ajustat als diferents àmbits de treball, cercant els plantejaments més adequats. La biogeografia, l'economia i la història presenten punts de vista diferents d'una zona i en conseqüència, els fonaments conceptuals sobre els quals es treballa, són lleugerament allunyats.

- S'ha decidit agrupar-les en tres àmbits:

- La socioeconomia de frontera
- El medi natural
- La història de frontera

Fig. 2.1: Diagrama teòric del concepte *terres de frontera*. Font: Elaboració pròpia

Aquesta gràfica (Fig. 2.1), representa la interconnexió d'aquets àmbits, des d'on es descriu el **concepte de frontera** vinculat tan a la població local com al seu entorn natural. Per tal de no interpretar la frontera com un mer límit administratiu.

2. Socioeconomia de frontera

2.1 Introducció

La dimensió econòmica de la frontera és necessària per entendre la naturalesa i la magnitud dels canvis que s'han produït al municipi de Valls de Valira. Per això, és important primer diferenciar els sistemes polítics dels tres estats que limiten amb la frontera pirinenca; Espanya, França i Andorra. Tot seguit, es parla de la socioeconomia històrica del municipi de Valls de Valira, on es tindrà en compte la transformació econòmica per a poder comprendre l'evolució que ha seguit l'estil de vida de la població i les seves relacions socials.

Per tal d'oferir al visitant una síntesis del contingut de la socioeconomia de frontera, es representa amb el següent diagrama:

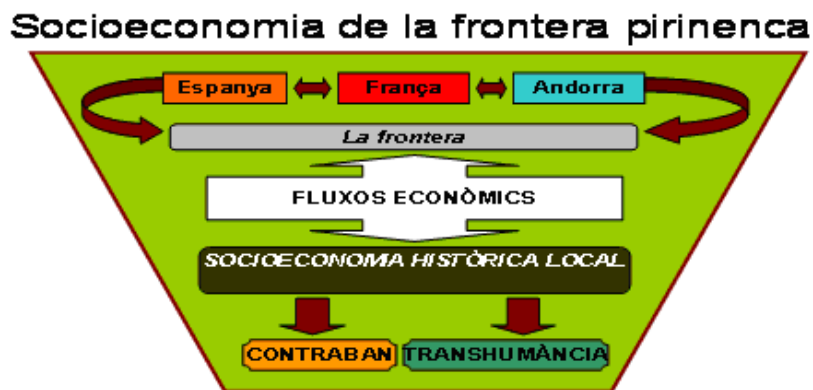

Fig. 2.2: Diagrama teòric de la socioeconomia de frontera. Font: Elaboració pròpia

La figura 2.2, parteix d'un nivell teòric més general i acaba en un nivell més específic. Així, s'obté una estructura conceptual que facilita la comprensió d'aquesta temàtica, la qual relaciona aspectes històrics, culturals i naturals amb l'existència de la frontera i el desenvolupament econòmic del municipi de Valls de Valira.

En el nivell superior, es defineixen els diferents sistemes polítics actuals dels estats amb frontera pirinenca. Tot seguit, es descriu el paper socioeconòmic que històricament ha tingut la frontera en el municipi de Valls de Valira.

Dins de les activitats econòmiques del municipi, cal destacar la rellevància del contraban i a la transhumància, ja que al llarg de la història han determinat el desenvolupament socioeconòmic de la zona i han estat les activitats més singulars a diferència d'altres municipis adjacents a la frontera pirinenca.

La situació del municipi de les Valls de Valira i de la resta de municipis de les comarques que limiten amb Andorra i França ha comportat que el contraban hagi esdevingut una activitat de primer ordre des del segle XVII (PONT, 1974). De fet, es pot assegurar que a molts catalans, de les comarques del Pallars Sobirà, Alt Urgell, Pallars Jussà, la Cerdanya, el Berguedà, Bages, Solsonès entre altres, ha representat una font complementària d'ingressos.

Finalment, la importància museològica d'incloure el contraban en el CITF queda justificada donat que és *una activitat residual, gairebé artesana, que hauria d'estar protegida i emparada per l'administració* (VILARÓ, 1964).

D'altra banda l'important desnivell del municipi i el seu clima ha comportat, des de fa milers d'anys, l'existència del fenomen de la transhumància. Ja sigui per la impossibilitat de mantenir els ramats o per els beneficis econòmics obtinguts de l'arrendament de pastures aquesta activitat ha tingut un paper fonamental en el desenvolupament econòmic del municipi. A més, la transhumància ha estat un eix vertebrador de les relacions socials i culturals de la zona en qüestió, fomentant així el sentiment identitari i de pertinença.

2.2 Espanya, França i Andorra: Tres estats separats per la frontera pirinenca

En el Tractat dels Pirineus de 1659 es traçà la frontera pirinenca que s'observa en el mapa topogràfic de la figura 2.3.

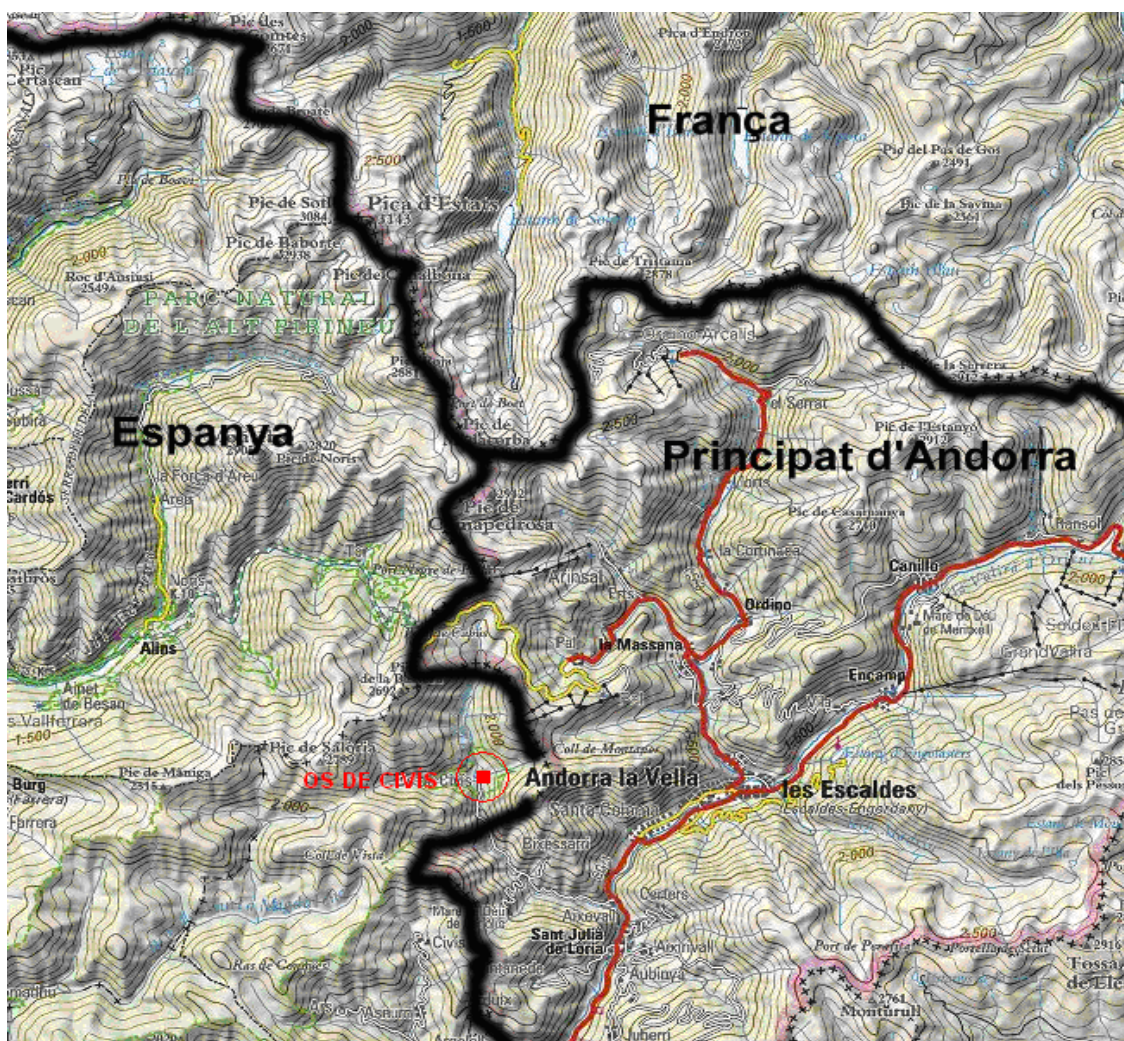

Fig. 2.3: Mapa topogràfic de la delimitació de la frontera pirinenca on s'observa Os de Civís.
Font: Elaboració pròpia

Amb l'objectiu de contextualitzar el visitant a la frontera pirinenca es parla de les diferències polítiques dels estats d'Andorra, França i Espanya. La principal diferència entre aquests és que Andorra és un país que ha instaurat la democràcia participativa recentment, l'estat espanyol és una monarquia parlamentària i el francès una república presidencial.

Per comprendre el context socioeconòmic d'aquest centre és important que el visitant s'assabenti de que una de les peculiaritats d'Andorra és que actua com un paradís fiscal. Els paradisos fiscals es caracteritzen per no posar comissions als moviments i operacions financeres, i permetre el secret bancari. També és destacable la pràctica absència d'impostos en productes manufacturats i la facilitat per blanquejar diners de negocis sovint dubtosos.

2.3 Viure de la frontera: les Valls de Valira

2.3.1 Socioeconomia tradicional

La socioeconomia tradicional ha estat condicionada per la situació geogràfica del municipi de Valls de Valira, que es caracteritza per ser una zona amb relleu molt accidentat, motiu principal de la falta d'infraestructures fins fa poc més de cinquanta anys. No obstant, gràcies a la bona fertilitat de la terra, es podia fer cultiu de blat, vinya, patates i farratges, a més de la producció de carn i llet, que era la base de l'autosuficiència alimentària. L'agricultura i la ramaderia han estat els sectors econòmics principals de la població local.

A meitats del segle passat, va haver-hi un forta transformació del paisatge degut a la introducció d'una fàbrica lletera a la Seu d'Urgell. Això va fer augmentar el ramat boví a les muntanyes, i el que abans eren cultius de blat, van passar a ser terrenys de pastura per les vaques degut a que els representava una font d'ingressos molt important. Al cap de vint anys, aproximadament, una forta crisi va sacsejar aquesta fàbrica degut a la influència del comerç exterior, que va suposar la transició de les vaques lleteres a les vaques de producció càrnica (ARTIGUES, 2008, *com. verb.*)

A part dels sectors econòmics mencionats, en un percentatge minoritari, cal destacar l'explotació forestal, *anar a jornal*⁷ i el contraban, activitat que aportava uns ingressos complementaris per famílies amb pocs recursos.

No obstant, el que ha caracteritzat històricament la socioeconomia d'aquest municipi és que ha viscut i viu de la frontera, i al estar adjacent amb Andorra és una de les raons per entendre les oportunitats econòmiques que ha tingut. (DOMENJÓ, 2008, *com. verb.*)

Finalment, els fluxos econòmics de frontera entre Andorra, Espanya i França han estat el contraban i la transhumància, on han estat bidireccionals entre aquests països.

⁷ Anar a treballar a fora de casa, en to col·loquial.

2.3.2 Influència econòmica d'Andorra

Andorra, és un estat on el comerç ha contribuït en el desenvolupament econòmic de les Valls de Valira i dels municipis propers. Tan entre Catalunya i Andorra com entre França i Andorra, s'han pogut fer activitats econòmiques al marge de la fiscalitat i de les regulacions mercantils. En aquest sentit, és interessant descriure amb més detall el seu sistema econòmic en comparació als estats veïns.

La magnitud dels canvis d'aquest país es pot avaluar millor si es compara amb els que s'han donat en altres valls dels Pirineus, ja que en cap d'elles s'ha produït la concentració d'activitats ni de població que hi hagué Andorra. Les bases agrícoles i ramaderes s'han vist radicalment transformades arreu de la serralada. Alguns indrets pirinencs han patit una forta crisi econòmica i social, l'emigració massiva ha comportat la despoblació i l'envelliment demogràfic. En d'altres llocs s'han pogut afrontar les noves situacions en millors condicions, especialment allà on el turisme ha revitalitzat l'economia. En cap altra vall dels Pirineus, s'ha produït la particular combinació d'activitats existents avui a Andorra, ni tampoc hi ha hagut un increment de la població equiparable, la qual en pocs decennis s'ha multiplicat per dotze. (COMAS D'ARGEMIR, 1997)

Tot seguit es mostra un esquema (Fig. 2.4) i un resum de l'evolució del sistema econòmic andorrà i s'explica la seva relació amb la frontera.

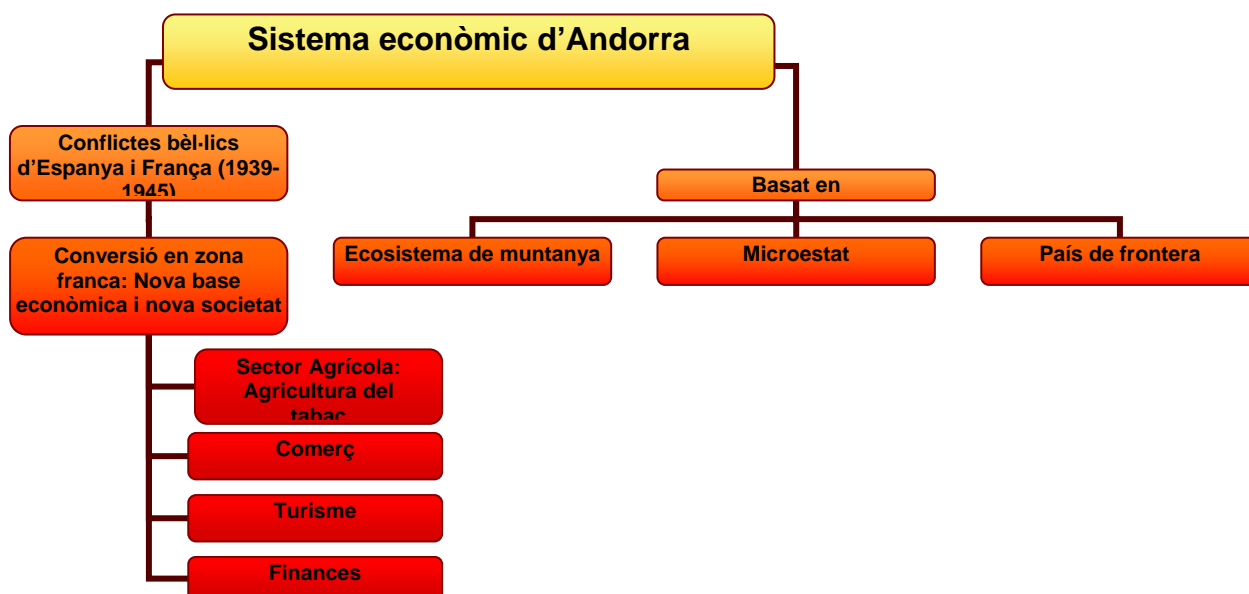

Fig. 2.4: Esquema del sistema econòmic andorrà. Font: Elaboració pròpia

L'estudi etnogràfic d'Andorra de Dolores Comas d'Argemir és interessant per entendre la influència de l'evolució econòmica d'aquest país, amb el municipi de Valls de Valira. Per aquesta raó, a continuació se'n mostra una síntesis.

Andorra, té la peculiaritat històrica de ser la única vall del Pirineus que no ha passat a ser incorporada ni a França ni a Espanya, podent mantenir la seva independència fins el dia d'avui. La raó rau en el fet que des de l'Edat Mitjana era dominada per dos coprínceps. Un d'aquests era el bisbe de La Seu d'Urgell; l'altre era, en canvi, una autoritat político-civil, el compte de Foix, llurs potestats passaren posteriorment al rei de França i més tard al President de la República. En l'actualitat, tot hi haver-hi un president del Govern andorrà escollit democràticament, els caps d'estat continuen sent el president de la República francesa i el bisbe de la Seu d'Urgell.

Des de fa aproximadament cinquanta anys ha passat de viure de l'agricultura de muntanya i la ramaderia a especialitzar-se en el turisme comercial, ha passat de tenir 5000 habitants des dels anys quaranta als quasi 81.000 d'avui (2008), ha deixat de ser una societat culturalment homogènia per ser una societat diversa en origen, llengua i cultura, s'han construït noves carreteres, i s'ha fet de la muntanya un espai urbà i cosmopolita.

Els canvis econòmics i socials que s'han produït a Andorra en aquest temps es deuen al seu particular estatut polític i jurídic i sobretot al fet de tenir una **economia transfronterera**. Això li ha permès tenir uns privilegis aranzelaris que amb la quasi absència de fiscalitat, la converteix en un gran nucli comercial, el que atrau a nombrosos turistes-compradors⁸. Les causes del desenvolupament turístic, comercial i financer són degudes a la conversió del país en una zona franca, on opera el capital estranger fora de les regulacions establertes en els països de procedència.

2.3.3 Socioeconomia moderna

La frontera andorrana ha exercit una forta influència al municipi de les Valls de Valira, i més concretament a la població d'Os de Civís. Aquesta influència ha comportat l'augment d'infraestructures, l'abundància de recursos, i un elevat nivell de vida i de riquesa. Així els fluxos econòmics actuals entre el municipi i Andorra i són ara majoritàriament el turisme⁹, el comerç i la construcció, i en menor instància, el sector agrícola i el ramader. Pel que fa els fluxos entre França i Valls de Valira, es redueix al turisme de muntanya.

Recentment, la construcció és una de les activitats més importants en el municipi de Valls de Valira. Quan Andorra va créixer econòmicament de forma espectacular fins l'entrada de l'euro, es van construir moltes segones residències d'habitants de les poblacions de Valls de Valira a Andorra. No obstant, després de l'efecte de l'euro, el recent augment dels preus dels habitatges ha provocat un flux d'andorrans cap al municipi de Valls de Valira en busca de preus d'habitatge més assequibles, generant una demanda que es reflexa en l'augment del parc d'habitatge del municipi. Actualment, més del 50% de les residències són segones residències d'andorrans, que contrasta

⁸ La major part de turistes provenen d'Espanya i França, però també persones d'altres països que passen per Andorra per comprar a preus baixos. La màxima afluència es va produir al 1989, on van passar dotze milions de visitants (LLUELLES, 1995).

⁹ Cal destacar que el 70% dels turistes d'Os de Civís són francesos.

amb el fet que entre un 80 i un 90% de la població de Valls de Valira treballen Andorra.

Cal destacar la singular evolució econòmica d'un dels nuclis de població de Valls de Valira, en concret, Os de Civís, i qualificada per alguns experts com una *rara avis* (DOMENJÓ, 2008, *com. verb.*).

Os de Civís és la població més septentrional de la comarca de l'Alt Urgell, administrativament pertany a aquesta comarca però la seva peculiar situació, a la capçalera d'una vall geogràficament andorrana, ha comportat que la influència d'aquest país hagi estat molt més acusada que en les altres poblacions. Així, la principal carretera que comunica el nucli de la població surt d'Andorra, sent la única asfaltada.

Avui, Ós de Civís és un important focus turístic, majoritàriament de francesos, que aprofiten la proximitat geogràfica i la absència de la duana per entrar a Espanya, i visitar així un altre país. D'aquesta manera, han proliferat una enorme quantitat de comerços dedicats a la venda de souvenirs típics de caire espanyol.

Una altre etapa rellevant en el desenvolupament econòmic d'Os de Civís és la que s'inicià a les darreries del segle XIX. El bisbe de la Seu d'Urgell impedí la instal·lació de cases de joc i prostitució a Andorra fet que provocà que aquests negocis s'instal·lessin a Ós de Civís (COMAS D'ARGEMIR, 2002).

Així queda plasmat el significat estructural i estratègic de la frontera. Si no calgués travessar una frontera i passar per una duana, no existirien ni el contraban, que depèn tant de l'existència de la frontera com de la seva relativa permeabilitat, ni s'haguessin instal·lat aquests negocis a Ós de Civís.

Per tot això, a la població d'Os de Civís la frontera ha esdevingut un factor crucial pel desenvolupament del seu sistema econòmic, repercutint en l'augmentat d'habitants a un ritme exponencial en els darrers anys i en la proliferació de restaurants, hotels i hostals de la zona que genera un turisme més massificat.

2.4 Recursos de frontera

Tradicionalment la frontera ha estat un obstacle; ha calgut negociar els contingents de ramat, és a dir, els caps de bestiar principalment oví que es podien passar per la frontera, les franquícies aranzelàries i els terminis d'estada en territori estranger. En altres ocasions, s'han produït conflictes per l'existència mateixa de la duana o les mateixes disposicions que aplicaven els estats de la zona; com els relacionats amb el trànsit il·legal de ramats que feien els pastors transhumants.

En el llarg de la història, han estat determinants dues activitats econòmiques, la transhumància i el contraban. Aquestes activitats que transiten per la frontera han estat recursos molt utilitzats. Per una banda pels pastors que podien passar bestiar amb els ramats andorrans cap a França on els caps de bestiar

estaven molt més ben pagats, i per l'altra per la gent que passaven productes escassos o amb una diferència de preus elevada d'un país a un altre. Cal destacar que aquesta activitat pren major importància des de la conversió d'Andorra com a zona franca en la postguerra.

En temps dels conflictes bèl·lics, com la Guerra Civil, la Segona Guerra Mundial i l'època de la Postguerra, hi ha hagut persones que han fet de la frontera el seu recurs de la vida. Com els *passadors*, que passaven persones a França o Andorra cobrant quantitats elevades.

A continuació es tracten amb detall les temàtiques del contraban i la transhumància.

2.4.1 Contraban

2.4.1.1 Història del contraban¹⁰

El contraban “és una infracció administrativa consistent en la importació o exportació d'articles (i persones) sense passar per la duana ni pagar els aranzels corresponents”. Malgrat la definició, en les terres de frontera no s'ha considerat com un delictes sinó com a una oportunitat.

El contraban ha estat una activitat fluctuant que depenia de les variacions dels preus, de les necessitat alimentària i econòmica de la gent dels territoris d'un costat i l'altre de la frontera, de la vigilància per part dels agents de l'Estat i, fins i tot, de les rivalitats entre contrabandistes. Des dels seus orígens, ha tingut èpoques de creixement i de recessió en funció de la prosperitat econòmica. Com més bé anaven de recursos les famílies, menys contraban es feia. Cal destacar el període de la Guerra Civil i el de la Segona Guerra Mundial, el contraban típic de tabac i de bestiar perd importància, i augmenta el destinat al tràfic de persones, tasca dels passadors, el contraban de productes que escassejaven a França i Espanya, i el contraban informatiu.

Les primeres rutes obertes serviren per anar a buscar menjar, amb el pas dels anys aquestes s'establiren com a camins utilitzats pel contraban d'altres tipus de mercaderies.

La presència dels maquis, guerrillers antifranquistes, va significar una època rellevant per la zona. Un cop aquests van abandonar el territori, el contraban tradicional es va reduir, degut a l'increment del benestar i del comerç internacional propiciat per la desaparició de conflictes.

A part dels contrabandistes, diferents persones han tingut un paper destacable en aquesta activitat; persones encarregades del control del contraban, la Guàrdia Civil o *carrabiners*¹¹, els quals no sempre van resistir la temptació de

¹⁰ Aquest subcapítol es basa en la investigació de Carles Pont referent a la història del contraban realitzat al 1974.

¹¹ La Guàrdia Civil en to col·loquial.

fer-ne o col·laborar-hi. També hi havien persones que acollien contrabandistes durant els seus trajectes. (TUBAU, 1954).

Els productes del contraban han estat molt diferents en funció de l'època històrica i del grau de prosperitat econòmica. En els seus inicis, es passaven productes tant diferents com sal¹², mules o persones. La llana era molt ben pagada, els pagesos o *paquetaires*¹³ del Pallars arribaven per la muntanya i la compraven a Andorra, traient un bon benefici. Durant la postguerra, els productes més usuals eren productes mèdics com la penicil·lina. Més endavant, van ser els aparells electrònics, sobretot per l'auge econòmic andorrà. I a partir dels anys noranta van aparèixer xarxes especialitzades en el contraban, com per exemple, les màfies gallegues i valencianes.

2.4.1.2 Tipologies de contraban

Una classificació de les formes de contraban, és útil perquè el visitant compregui aquesta temàtica històrica i pugui diferenciar els principals actors de cada forma. Per això, la exposició en el CITF de percepcions socials i notícies de premsa sobre aquest fenomen són un element d'interès.

El contraban tenia moltes formes, i cada una tenia el seu tipus de contrabandista. A continuació es descriuen les principals formes de contraban segons Comas d'Argemir.

El **comerç**, considerat com a forma de circulació de mercaderies que ha estat etiquetat de contraban, es caracteritza pel pas de productes destinats a un consum personal i casolà.

La figura que defineix aquesta forma de contraban és el **paquetaire**. Es tracta d'un personatge noble, valent, lluitador, disposat a afrontar el risc, capaç d'aguantar les inclemències meteorològiques i molt bon coneixedor del territori. Figura entranyable que és totalment acceptada per la societat. L'activitat d'aquest és motivada per la escassetat de recursos econòmics que tenien moltes famílies dels Pirineus i el caracteritza l'elevada discreció. Fa viatges a peu per la muntanya i porta el *fardo*¹⁴. També es podien organitzar en grups per fer el contraban.

La següent forma de contraban que va aparèixer és l'anomenat **contraban del comprador compulsiu**. Aquest es basa en què el comprador pren el risc d'endur-se més quantitat de productes del que està permès. És el que ha fet créixer econòmicament i comercialment Andorra i altres punts dels Pirineus. A més, hi ha hagut molts treballadors transfronterers¹⁵, que han fet aquest tipus de contraban quotidianament i els ha representat una font d'ingressos

¹² Condiment molt preuat antigament.

¹³ Contrabandista tradicional d'abans que arribés l'època de plenitud econòmica dels anys seixanta.

¹⁴ El "fardo" era la motxilla que contenia el producte de contraban.

¹⁵ Habitants de Catalunya que tenen el permís de residència d'Andorra i treballen i cotitzen en aquest país. Cada dia baixaven o baixen dos litres d'alcohol i quatre cartrons de tabac que és el permès per la llei.

addicional important. La figura protagonista és per tant, el **turista-comprador**. Turista que passa la duana amb el cotxe carregat dels productes que ha comprat i que s'emporta al seu país. Aquest ha estat la forma de contraban que més gent ha dut a terme.

La darrera forma és el **contraban il·legal**. És generat com a conseqüència de l'aparició de la frontera, en què apareix la figura del contrabandista que s'arrisca a passar per la frontera. Representa per a l'Estat una pèrdua considerable, ja que deixa de rebre els aranzels de la duana sobre mercaderies comercials, obligades a satisfer drets de transacció. Per això els estats posen els mitjans humans i tècnics per perseguir aquesta forma de contraban i articulen lleis, base sòlida a l'hora de poder combatre aquesta activitat. Per arribar a ser delictes, la mercaderia que porti el contrabandista, ha de superar els 18.000 euros i cal ser enxampat transportant el gènere.

Dins d'aquest hi ha una altra forma de contraban que ha tingut molta rellevància històricament, l'anomenat **contraban organitzat en xarxa**, que destaca per l'elevat volum de mercaderies passades, pel seu valor econòmic, i pel tipus de gènere amb el que es trafica. Utilitzen mitjans logístics potents. Els productes poden ser de consum domèstic, com ara el tabac, però també droga, armes, obres d'art, animals, vehicles de luxe entre altres. Així la figura representativa és el **traficant**, el qual fa servir qualsevol mitjà per aconseguir un enriquiment ràpid.

2.4.1.3 Contraban vinculat al Principat d'Andorra

La ubicació d'aquest país al bell mig dels Pirineus catalans, i entre els Estats espanyol i francès, ha configurat un contraban centrat principalment en un producte: el tabac. Al tractar-se d'un producte comercial estancat, el seu preu ve determinat per l'estat, el qual té la potestat de regular la venda i aplicar-l'hi elevats impostos. El flux de contraban d'aquest producte entre Andorra i els estats espanyol i francès comença als anys cinquanta i s'ha realitzat baixat a peu o en vehicles motoritzats. Això ha influït en l'economia dels territoris veïns del Principat d'Andorra. A la Seu d'Urgell, pren una major importància quan a la meitat de segle XX a Andorra s'inicia l'espectacular augment del comerç i el turisme. Són centenars els urgellencs que cada dia passen la frontera, i molts aprofiten per baixar el parell de cartons de tabac permès per la llei o el parell d'ampolles de begudes alcohòliques. (PASQUES, 1964).

Existeixen també contrabandistes que s'hi dediquen gairebé exclusivament pel seu compte. Aquests acostumaven a passar per la muntanya sempre pel mateix lloc i a la mateixa hora, normalment en cotxe, no sempre tot-terreny, o amb mula. Podien passar de dia, perquè havien subornat algun guàrdia civil, encara que majoritàriament es feia de nit.

Aquest tipus de contraban finalitza amb l'operació contra el contraban feta pel govern espanyol l'any 1998, que tancà tots els passos fronteres amb Andorra, posant-hi agents rurals de la Guàrdia Civil, formant el Grup Antiterrorista Rural, (GAR). Aquesta operació estava destinada sobretot a combatre les bandes organitzades que venien de Galícia. El govern espanyol va actuar i en

la darrera dècada l'operativitat d'aquestes xarxes ha desaparegut del tot. Amb només dos anys des d'aquesta operació van eradicar gairebé el contraban.

Avui encara es poden trobar senyals del contraban, són un exemple les restes de vehicles abandonats en diverses comes i barrancs dels termes fronterers amb Andorra.

2.4.1.4 Rutes del contraban des d'Andorra

Des de fa una dècada, just després de l'operació contra el contraban, aquesta activitat ha despertat interès i curiositat de moltes persones. Es mostren les rutes de contraban més conegudes i que contenen més interès històric.

Les rutes que seguien els contrabandistes des d'Andorra des de l'auge econòmic d'Andorra fins l'operació que va eradicar el contraban, eren bàsicament les quatre que es descriuen. El mitjà de transport més utilitzat era el 4 x 4, i hi havia qui recorria les muntanyes a peu. La majoria d'operacions de contraban es realitzaven amb més de dos vehicles amb emissores, de tal manera que el primer avisava l'altre o els altres dels possibles controls de la Guàrdia Civil, instal·lats en els pobles o les pistes forestals, i així es canviava la ruta planejada fins arribar al punt on esperaven els intermediaris per distribuir els productes.

Als annexos, hi ha el mapa de les rutes de contraban, tot i que a continuació s'explica el seu recorregut.

Ruta 4x4 d'Ós de Civís

Surt de Sant Julià de Lòria i passa per Os de Civís. Segons els controls policials, pot acabar a la N-145 entre Andorra i la Seu, a Tírvia o Sant Joan Fumat.

Ruta 4x4 de Tor

Una de les predilectes per fer contraban des d'Andorra; constitueix la emblemàtica llegenda de la pista de Tor i havien participat els GAR (Grups Antiterroristes de la Guàrdia Civil) preparats al País Basc en conflictes de terrorisme. S'acostumava a fer de nit i els vehicles que feien el contraban havien d'anar sovint a les fosques per no ser vistos pels GAR.

Surt de La Massana (Andorra), passa per Pal i el Port de Cabús, i acaba a Alins o a Tírvia, sempre depenent dels controls policials.

Ruta 4x4 de la Rabassa

La ruta més coneguda, que porta a l'Alt Urgell o la Cerdanya. Sortint de St.Julià de Lòria, va fins el refugi de la Rabassa, on hi ha la frontera, i finalitza a Arcavell o a Aransa i Lles.

Ruta 4x4 del Mas d'Alins

També surt de St. Julià de Lòria, creua la propietat de Mas d'Alins i finalitza a la Farga de Moles. Es pot enllaçar amb les rutes d'Os de Civís.

Ruta a peu per la vall de la Llosa

Aquesta ruta era molt utilitzada ja que era la que comportava menys risc de trobar-se la Guàrdia Civil. Es parteix de Grau Roig (Port d'Envalira), a partir d'aquí es pot fer a peu o amb moto de neu, passant per la Collada de Montmalús, es passa per la Vall de la Llosa, s'enllaça a la carretera Viliella i acaba a Martinet.

Ruta a peu dels llacs de la Pera

Sortint d'Escaldes, s'agafa el GR-11-10 que passa pel Refugi del Perafito, el Port de Perafito i baixant s'arriba als Llacs de la Pera on hi ha un refugi. Aquí comença una pista forestal que passa per l'estació d'esquí d'Arànsér i finalment acaba a Martinet.

2.4.2 La transhumància

L'orografia que tenen les Valls de Valira, i Ós de Civís en particular ha determinat que en aquestes terres, com en totes les comarques pirinenques, el fenomen de la transhumància ha tingut un paper destacat des dels inicis de la ramaderia en les terres catalanes. Malgrat que el concepte de transhumància no es considera com a tal fins al segle XI¹⁶, quan la Reconquesta va permetre la unió de la Catalunya Nova amb la Vella i la formació dels camins ramaders, aquest ja existia milers d'anys abans.

Existeixen diverses raons per les quals la ramaderia de muntanya, i la transhumància en particular, ha estat un dels únics recursos econòmics de la zona durant segles. En les valls pirinenques, on els desnivells són molt acusats i les condicions climàtiques són extremes, l'existència de camps de conreu es fa pràcticament impossible, i degut a aquest fet les comunitats humanes han explotat el bestiar com a font de subsistència. No obstant això, cal manifestar que la transhumància no només s'ha de veure des d'una perspectiva econòmica sinó també des de la seva vessant sociocultural i com a un agent modelador del paisatge.

La situació geogràfica de les Valls de Valira ha comportat que en aquesta zona on les pastures de prats alpins són abundants a l'estiu, a l'hivern, en canvi, el mantell de neu cobreix pràcticament tota l'àrea impossibilitant la pastura. A causa d'aquesta rigurositat en el clima hauria estat impossible l'establiment de grans ramats de bestiar si no fos per la transhumància que ha permès, durant mil·lennis, un aprofitament òptim dels recursos.

¹⁶ Miralles, F. Mil anys pels camins de l'herba 2005

Així doncs, en el centre d'interpretació cal incloure-hi un apartat que tracti del concepte de transhumància tant per la seva rellevància en l'economia de la zona com pel flux de bestiar i persones que hi tenien lloc. Aquest flux, com ja s'explica més endavant, no ha vingut determinat per l'existència d'una frontera administrativa, la qual en molts altres casos sí que ha significat una barrera.

Tot seguit s'exposen els continguts més rellevants del concepte de transhumància. Malgrat en el treball present tingui aquesta estructura, alhora de fer l'exposició de continguts no ha de tenir el mateix ordre. Aquí la relació entre transhumància i frontera es troba en primer lloc ja que forma part de la justificació del concepte escollit per parlar de les terres de frontera. En l'exposició aquest s'ha de situar al final de manera que al públic visitant li serveixi de resum final i ho pugui relacionar amb les altres temàtiques tractades al CI.

2.4.2.1 Transhumància i frontera

Amb l'objectiu de justificar aquest apartat cal destacar diferents aspectes de la relació que s'estableix entre la transhumància i la frontera. Tot i l'existència d'una frontera administrativa això no ha estat un impediment per tal d'establir relacions entre els diferents països (Catalunya, França i Andorra).

Des de temps immemorials, abans que existís cap tipus de frontera, fins a finals de la transhumància s'han establert relacions de pasturatge interestatals. Una part dels ramats del sud de França han tingut com a lloc de pastura estiuenc les muntanyes d'Andorra, idènticament que alguns dels ramats catalans. D'altra banda i per la seva part, els pastors d'Andorra i del Pallars en general s'han traslladat a les zones baixes de pastura de França i Catalunya per tal de poder mantenir els seus ramats. Així doncs, en aquest cas la frontera no ha significat un obstacle en aquestes relacions.

Una de les explicacions més plausibles d'aquest fet és que centenars d'anys abans de l'existència de la frontera administrativa com a tal, ja s'havien establert les primeres rutes transhumants. Així doncs, al tractar-se d'una societat molt tradicional, les relacions establertes han variat molt poc.

Aquesta poca variació del fenomen de la transhumància queda ben palès en els diferents conflictes bèl·lics viscuts a la zona. En la majoria d'episodis de violència, la transhumància no es veia gens afectada; només en el cas que els exèrcits passessin molt a prop del ramat (a un parell de dies de camí) o que la inestabilitat política durés molt de temps.

Malgrat el que pugui semblar a simple vista, darrera de la transhumància s'estableixen moltes relacions paral·leles a part del simple accés a les pastures i al manteniment dels ramats. Aquest fenomen comportava també mercats de llana, de carn, de bestiar, relacions matrimonials, etc.

Tot i que la vida pastoral s'ha mantingut pràcticament invariable durant molts segles, a les acaballes del segle XIX i principis del XX s'observa un canvi en l'orientació i la destinació dels ramats. Mentre abans la majoria de ramats andorrans passaven els hiverns a terres catalanes, a partir d'aquest moment i

amb la rellevància econòmica que guanya el Llenguadoc (degut a la producció vinícola) els ramats es porten a França, on la moneda era més forta. Allà passaven els hiverns i a la primavera, durant la tornada, els caps sobrants es venien a les fires franceses aconseguint uns guanys més substanciosos¹⁷.

Imatge 1: Pastor amb el ramat d'ovelles. Font: Arxiu històric del Ripollès

Així, es conclou que la transhumància d'aquesta zona gaudeix d'unes característiques concretes degudes a l'existència de la frontera. Malgrat això la forta tradició que regia aquest fenomen ha impedit que les variacions fossin més acusades.

2.4.2.2 Introducció al concepte de transhumància

Per tal d'introduir el concepte de transhumància als visitants cal, en primer lloc, fer una petita definició del seu significat. Entenent-lo com a l'èxode de ramats de bestiar entre les pastures de les zones planes o terres baixes a l'hivern i les dels prats alpins a l'estiu. La transhumància no és res més que el sistema creat per a optimitzar els recursos vegetals que ofereixen les regions mediterrànies. En aquesta regió, a diferència de l'Europa central o atlàntica, on les precipitacions són abundants i regulars, la producció d'herba no és suficient per mantenir els ramats durant tot l'any a casa i cal sortir a buscar-la. A l'estiu s'aprofiten els prats d'alta muntanya i a l'hivern, quan aquests estan colgats per la neu s'aprofiten els de les terres baixes on els hiverns són temperats i l'herba es manté¹⁸. Amb l'objectiu d'aclarir conceptes, a vegades mal entesos, caldria diferenciar els dos tipus de transhumància existents al nostre país. El primer és el que realitzaven els habitants de les zones de muntanya, coneguts a la zona del Pallars com a **montanyesos**, que envien els seus ramats cap a terres planes, a finals de tardor, per tal de trobar l'aliment necessari per a passar l'hivern. I els **parraires** que són els ramaders de les terres baixes els quals arrenden pastures d'estiu a la muntanya.

¹⁷ Ros, I. La transhumància andorrana al llarg del segle XX (2004)

¹⁸ Miralles, F. Mil anys pels camins de l'herba 2005

Mapa de les cabaneres descrites per Ramon Violant.

Fig. 2.5: Mapa de les cabaneres de la Catalunya nord-occidental. Font: *La vida pastoral al Pallars.*, Violant i Simorra, 2001

A més, en aquest apartat també cal parlar de “les cabaneres” (a la Catalunya occidental i al Pallars) exposades en la figura 2.5, que no són altra cosa que els camins ramaders seguits pel bestiar durant la transhumància. Aquest camins, creats fa centenars d’anys, tenen la finalitat d’unir les pastures hivernals amb les estivals tot procurant que durant al trajecte, tant animals com persones pugin satisfer les seves necessitats i intentant evitar els possibles conflictes. És per aquest motiu aquest camins segueixen les carenes muntanyoses, evitant així els fons de les valls on es concentren la majoria de camps de conreu. Amb la finalitat de mostrar la gran rellevància d’aquestes vies de comunicació podria ser interessant realitzar un petit mapa on s’hi trobin les principals cabaneres de la zona de la Catalunya occidental, des de la franja de ponent i el pla de Lleida i la zona pirinenca fins a l’entrada a Andorra.

2.4.2.3 El Calendari del Pastor

Un cop introduït el concepte s’ha d’explicar com s’estableix la vida dels ramats i els pastors al llarg de l’any. Per fer-ho en aquest apartat cal parlar del cicle anual dels pastors i de les dates més rellevats d’aquest. Per tal de donar a conèixer aquests conceptes cal utilitzar un mapa gràfic en forma de cercle (Fig. 2.6), on es trobin senyalades totes aquestes dates. Com a dates més importants a tractar, hi ha el dia de Nadal, dia de tancar el ramat al corral de la casa de l’amo, el qual convidava al pastor més experimentat (el majoral) a un plat calent a la mateixa taula. Els dies emprats de març, quan els ramats sortien del corral on havien passat l’hivern, el menjar era escàs i les ultimes glaçades podia matar molts caps. El dia de Santes Creus de Maig, quan els ramats *mntanyesos* pugen cap a la muntanya. El dia de St. Joan, data tradicional d’entrada a les pastures de muntanya estiuencques. Mare de déu

d'agost, quan es retira el rebuig¹⁹. St. Miquel de setembre, dia en que es triava el ramat i s'abandonava la muntanya. El dia de Tots Sants, quan els ramat *muntanyesos* tornaven a les terres baixes. I el dia de Sant Andreu, dedicat a separar les cries del baciú²⁰. Cal definir perquè eren importants aquests dies i quines eren les activitats més rellevants que es duïen a terme.

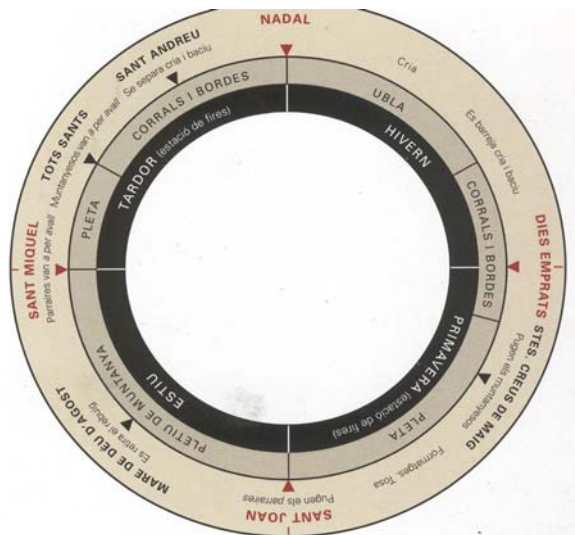

Fig. 2.6: Calendari anual dels pastors. Font: Mil anys pels camins de l'herba. El llegat d'un món que s'acaba. Miralles, F. 2005.

2.4.2.4 La comitiva transhumant

En aquest subapartat es tractaran tots els elements que formaven part de la comitiva. En primer lloc cal parlar dels protagonistes del viatge, el bestiar. D'aquest n'hi ha de diferents varietats que caldrà especificar-los; en primer lloc cal parlar del bestiar de llana, les ovelles i els moltons, que són els que han jugat un paper més significatiu en la transhumància ja que era pràcticament l'únic tipus de bestiar que la realitzava. Dins d'aquest és interessant parlar de les races existents al principat, que són la *txisqueta* (raça principal a la zona del Pallars i de les valls de Valira), *l'aranesa*, *la ripollesa*, i *l'Aragonesa* (també important a la zona d'estudi). A més a més de citar-les, es recomana fer una petita descripció de les característiques més destacables de cada raça.

Un altre tipus de bestiar que cal tractar és el de pèl, cabres i restons (boc), que també participaven activament en la transhumància. Finalment, també caldria citar la avèria (vaques i bous) i el rossinam²¹ (bestiar cavallí o de peu rodó), els quals tenien un paper molt destacat en la vida a pagès però no participaven activament en la transhumància, a part del mul carregat de fato²² dels pastors.

D'altra banda és convenient parlar també del ric vocabulari que s'empra per a anomenar als diversos tipus de grups de bestiar, com per exemple:

¹⁹ Ovelles i moltons que es poden vendre, no serviran per ampliar el ramat.

²⁰ Ovelles, moltons i bestiar cabrú que no hagi criat i no ho hagi de fer.

²¹ Vocabulari usat al Pallars. Violant i Simorra, R. La vida pastoral al Pallars 2001.

²² Estris, utensilis i menjar utilitzat pel pastors durant la transhumància.

- **Ramada:** Més de 500 cap de bestiar de llana o pèl.
- **Ramat:** Aproximadament 120 caps de bestiar de llana o pèl.
- **Parràda:** Ovelles que es poden mantenir sense la transhumància o bé el ramat dels parraires.
- **Bestiar de llista:** Ovelles i marrans escollits per formar, sostenir o augmentar el ramat.
- **Trèta:** Ovelles velles i rebuig del ramat per vendre.
- **Vacada:** Ramat de vaques i bous.
- **Euggassáda:** Ramat d'eugues i cavalls.
- **Tinguda del pastor:** Part d'ovelles que el pastor pot tenir en propietat dins el ramat de l'amo.

Un altre tipus d'animal a destacar són els gossos, els quals segons la seva raça realitzen una activitat determinada en el sí del ramat. Cal parlar del *gos de ramat o ramader*, que és un gos de raça mastí de color blanc, que acompanya al ramat i el protegeix de l'atac dels llops. Aquest porta un collar de pues de ferro per impedir que els llops el poguessin mossegar al coll. D'altra banda també s'ha de parlar del *gos d'atura*, ajudant dels pastors i encarregat de menar i aturar el ramat en cas que vulguin entrar en un camp de conreu. Aquesta raça és relativament recent en la transhumància, la seva utilització data de principis del segle XIX on va substituir el *regatxo*²³.

A part del bestiar citat anteriorment, cal parlar també de la figura del pastor el qual era l'encarregat de guardar i transportar el bestiar durant tot l'any. Dintre dels pastors s'hi troben una forta jerarquia establerta:

- **Majoral:** Pastor més antic i experimentat. Té els poders de l'amo quan aquest no hi és. Mana als pastors i al ramat i paga les despeses del camí (hostal, drets de cabanera, ...).
- **Rabadans:** Ajudants del majoral.
- **Robasser:** Pastor que fa de majordom als altres quan estan de transhumància. S'encarrega de fer el menjar, arreglar la roba, proveir de queviures, de sal per salar i traslladar el jaç als pletius.
- **Baciver:** Pastor poc experimentat encarregat del ramat de baciú, que està format per rebuig²⁴, moltons, marrans i bestiar cabrú.

²³ Tipus de pastor de baixa graduació encarregat de manar el ramat i impedir que aquest entri als camps de conreu.

²⁴ Ovelles que no han criat i no ho han de fer.

- **Regatxo**: Aprenent de pastor jove encarregat de guardar i aturar el bestiar.
- **Cabriers**: Pastors encarregats de les cabres.
- **Vaquer**: Pastor encarregat dels bous i les vaques o dels bestiar gros en general.
- **Eugasser**: Pastor encarrega de les eugues de cria.
- **Mulater**²⁵: Pastor encarregat de guardar el muls o híbrids en general.

Imatge 2: Pastor amb la típica indumentària d'època i robasser a la borda d'estiu. Font: Arxiu històric del Ripollès

2.4.2.5 Marques i senyals de propietat

En aquest apartat cal destacar les diferents maneres que els pagesos utilitzen per tal d'identificar cada cap de bestiar i l'amo a qui pertanyia, així s'ha de parlar de la marca de pega, tot fent referència als grafismes utilitzats posant especial èmfasi als més rudimentaris i arcaics, citant també el marcador (estri que s'utilitza per marcar) i el procés que utilitzat. A més val la pena anomenar la marca de foc, que és la marca utilitzada per identificar el animals que no tenen llana, i la senyal d'orella que és la senyal complementària a la marca de pega quan aquesta s'esborra i no es pot identificar clarament.

2.4.2.6 Organització comunal jurídica

En aquest apartat cal parlar dels diversos tractats d'arrendament relacionats amb tot el món transhumant. Amb aquest objectiu cal anomenar *l'arrendament de peixents*, que acostumen a ser muntanyes de propietat estatal les quals el

²⁵ Vocabulari usat al Pallars. Violant i Simorra, R. La vida pastoral al Pallars 2001 Pallars.

govern posa a subhasta i el millor postor s'endu aquests terrenys pels seus ramats.

Un cop aquestes terres són arrendades qui les ha llogat forma una ramada comunal amb el seu bestiar i amb el d'altres que hi vulguin participar tot dividint-se les despeses de l'arrendament segons el nombre de caps que aportin a la ramada. Un cop fet, aquests amos lloguen un nombre determinat de pastors perquè se'ls enduguin de transhumància.

En les zones on el pasturatge és major que el nombre de bestiar que necessiten alimentar, aquests poden o bé arrendar parts de la muntanya a altres ramats o conllogar bestiar foraster. El Conlloc no és res més que posar part del bestiar a un altre ramat tot pagant unes taxes determinades per tal de que aquest es pugui alimentar, així trobem el conlloc de baciú, que es fa quan no hi ha prou menjar per tot el ramat. El conlloc d'ovelles de fill, que aquest només es dur a terme en les ovelles que han criat o han de criar, les quals paguen el doble. *El conlloc a per avall* que és el que realitzen les cases de muntanya quan a l'estiu envien els ramats a les pastures de la plana.

També és important parlar de la soldada anual dels pastors, quantitat total de diners que el pastor cobrava per tot un any de feina. A més d'aquesta en altres casos els pastors només estaven llogats temporalment per l'època de la transhumància.

Un altre concepte a destacar és el Ban²⁶ que és un taxa que s'havia de pagar si el bestiar xic (ovelles i cabres) entraven a pasturar en les terres d'un altre.

Per acabar aquest apartat s'ha de citar també els drets de cabanera que són les taxes que havien de pagar els ramats transhumants per poder circular per les cabaneres d'un terme determinat. Sense oblidar els contractes de bogar (femar), que s'establien entre pastors i propietaris de les terres per on circulava el camí transhumant.

²⁶ Vocabulari usat al Pallars. Violant i Simorra, 2001. R. La vida pastoral al Pallars.

3. Biodiversitat: Els Pirineus com a frontera biogeogràfica.

3.1 Introducció

En aquest capítol es detallen els continguts específics proposats en el Bloc I d'aquest document. Havent aclarit la importància del Pirineus com a frontera biogeogràfica, aquí se'n exposen els principals motius i manifestacions.

Cada apartat consta de recomanacions de cara a l'exposició dels continguts, com les representacions gràfiques. Aquí se'n posa alguns exemples, i ja de manera més desenvolupada i sintètica, es poden observar en el bloc III, dedicat exclusivament al disseny museològic.

3.2 Descripció dels continguts a difondre.

En aquests apartats es donen claus per comprendre el paisatge als entorns del centre "Terres de frontera" i del PNAP en general. Per tal d'entendre el paisatge és necessari tenir en compte molts altres factors com els usos agrícoles i ramaders, o la gestió forestal, aquí s'expliquen les característiques que fan únics alguns hàbitats i ecosistemes a la serralada, com els boscos de l'estatge subalpí.

En primer lloc es descriuen quines són les diferents regions bioclimàtiques amb representació als Pirineus i d'altres apunts geobotànics generals i sobre la serralada. Hi ha una sèrie de factors que determinen la presència de certes formacions i no d'unes altres, i la penetració d'espècies més pròpies de latituds altes així com d'hàbitats de transició on s'hi barregen elements de les tres grans zones bioclimàtiques principals d'Europa, la mediterrània, la centreeuropea o eurosiberiana i la boreo-alpina. Els continguts s'estructuren en una introducció als factors que han produït aquests paisatges i posteriorment en una sèrie de fitxes sobre espècies o hàbitats dignes de menció per la significança de la seva presència als Pirineus, o com a exemples de la trobada d'espècies en una àrea de distribució i uns requeriments ambientals ben diferents, dins una àrea geogràfica relativament reduïda.

3.3 Muntanyes mediterrànies i muntanyes alpines²⁷.

Simplificant molt, hom ha dividit les altes muntanyes del món en dos grans grups: muntanyes *higròteres* i muntanyes *xeròteres* (VIGO, 1976). La distinció es fa pel període d'eixut estival que pateixen les xeròteres. En les higròteres no només hi segueix plovent durant l'estiu, sinó que en alguns casos és l'estació més humida. Limitant-nos a l'Europa centremeridional i l'Àfrica del Nord, la divisió es fa entre les altes muntanyes *mediterrànies*, xeròteres, i les altes muntanyes *alpines*, higròteres. L'aspecte de la vegetació en aquests dos tipus de muntanyes és molt diferent. A les alpines els boscos són extensos i variats.

²⁷ Síntesi a partir del capítol "El paisatge pirinenc", de "L'Alta Muntanya Catalana: Flora i Vegetació" de J.Vigo, 1976.

A la part baixa estan formats per roures i faigs, caducifolis, més amunt per coníferes, i per sobre del límit del bosc hi ha els prats alpins. A les mediterrànies en canvi, no hi ha gaires caducifolis. Hi dominen els planifolis com l'alzina a la part baixa i més amunt coníferes diferents a les de la muntanya alpina com els cedres, l'avet andalús o la savina turífera. A les parts altes s'hi fan matollars característics formats principalment per mates espinoses, denses i arrodonides, amb aspecte d'un gran coixí de pues. Si la serra és prou elevada, per sobre dels matollars encara si poden trobar formacions herbàcies de gramínies, molt més aclarides però que els prats alpins.

En realitat, a la Península Ibèrica, hi ha moltes muntanyes que presenten característiques intermèdies entre aquests dos grups. Els Pirineus, són clarament alpins, tot i que en certes parts del vessant meridional s'hi pot observar la influència mediterrània. Els Pirineus, es troben prop de la zona de transició entre les serralades alpines i mediterrànies, i malgrat que estan emmarcats en les alpines, s'hi troben manifestacions de mediterraneïtat, com els boscos esclerofil·les als solells poc elevats o alguns arbusts com la boixerola (*Arctostaphylos uva-ursi*), entre molts d'exemples de flora mediterrània.

3.4 Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpí.

Aquí es farà una breu caracterització de cada un dels bioclims que es poden observar al Pirineu, i concretament el PNAP.

La **regió mediterrània**, comprèn les terres d'estiu sec situades a l'Europa meridional, a l'Àfrica del Nord i a l'Àsia occidental, al voltant de la nostra mar. Es caracteritza per boscos de fulla perenne, endurida i petita (esclerofil·les). A les nostres contrades, les precipitacions més importants són a la tardor, amb un pic menor a la primavera, i les glaçades són força esporàdiques. Als Pirineus la vegetació mediterrània queda restringida a algunes valls del vessant Sud, al Pallars Sobirà i l'Alt Urgell, per exemple, però amb una marcada continentalitat donada la distància al mar (BOLÒS, 2001).

La **regió eurosiberiana** o medioeuropea inclou les terres temperades i humides d'aquest continent i s'estén des de les ribes de l'oceà Atlàntic fins molt endins de la Sibèria. La vegetació típica és aquí de boscos de caducifolis. De tota manera als Pirineus, l'estatge eurosiberià és ocupat sovint per les pinedes de pi roig. El clima d'aquesta regió es caracteritza per temperatures relativament suaus amb hiverns freds però no excessivament llargs i pluges repartides durant tot l'any, és a dir, sense eixut estival. Aquest estatge, en la vessant Sud dels Pirineus ocupa la majoria de valls fins els 1600 m d'altitud aproximadament (BOLÒS, 2001).

Finalment, la **regió boreoalpina**, de clima fred, és semblant a les terres boreals i àrtiques com l'Escandinàvia septentrional o la meitat Nord de Rússia. La vegetació és de boscos de coníferes i de pastures sense arbres. La podem observar en les muntanyes alpines; els Alps, els Pirineus, els Càrpats...Les

nostres contrades es troben al límit de la seva distribució. Es caracteritza pels hiverns freds i llargs i una precipitació abundant i repartida en totes les estacions (WALTER, 1998).

Es parla en primer lloc de la seva distribució geogràfica en el món, a Catalunya i finalment a la serralada pirinenca com en les figures 2.7 i 2.8. Es donen dades climatològiques concretes, és a dir, precipitació i temperatures, freqüència de les pluges indicant les estacions més seques o humides, i s'exposen algunes de les formacions més típiques o els cultius més generalitzats o característics. Per tal d'il·lustrar aquests punt és bàsica una representació cartogràfica de la distribució, com ja s'ha dit, dels tres bioclimes prioritzant els d'Europa i dels Pirineus.

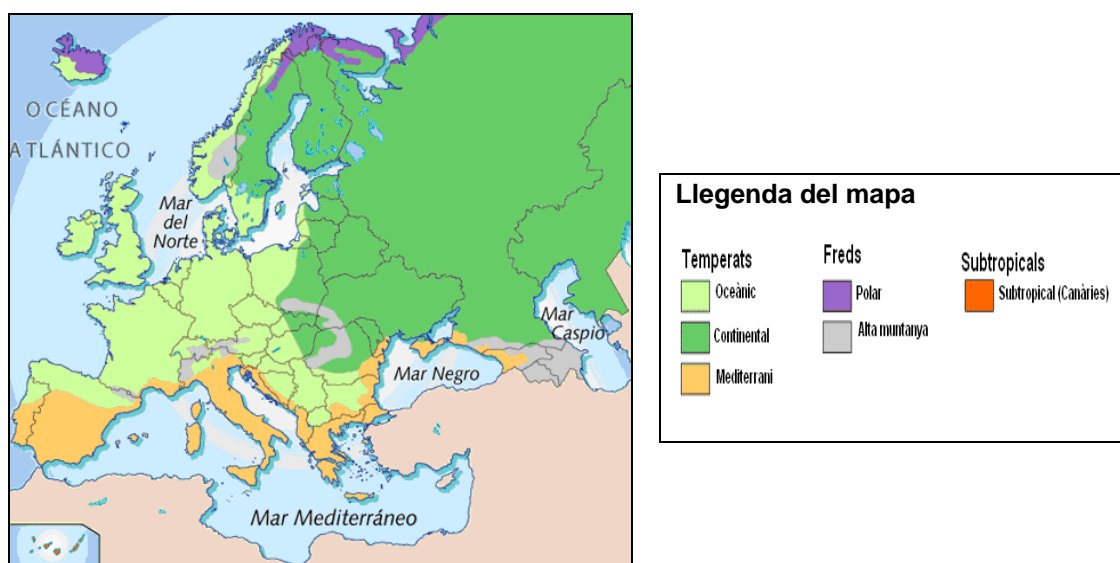

Fig. 2.7: Climes d'Europa. Font: Kalipedia

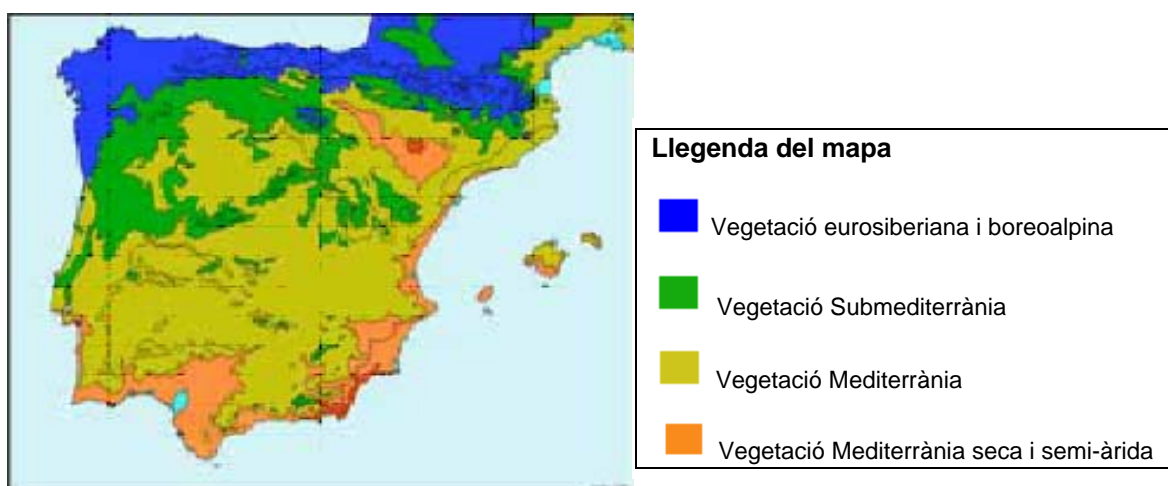

Fig. 2.8: Zones climàtiques de la P. Ibèrica. Font: J.M. Roure (2003)

Així mateix, s'ha de presentar un esquema altitudinal i d'orientació amb els dominis de cada bioclima. Es pot completar la informació amb alguns

climogrames com els de les figures 2.9, 2.10, 2.11 i 2.12 i imatges de paisatge típics.

CLIMOGRAMES

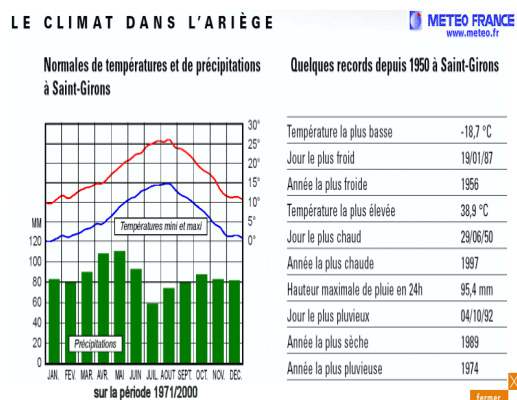

Fig. 2.9 Climograma de St.Girons, Arieja²⁸

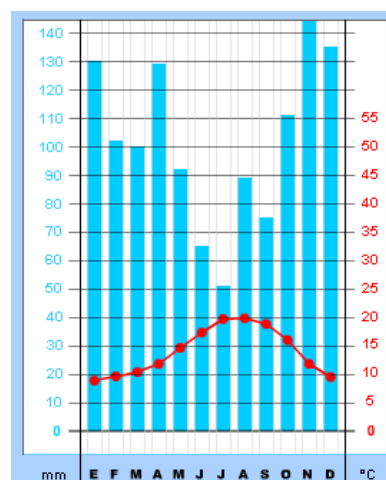

Fig. 2.10 Climograma de Bilbao²⁹

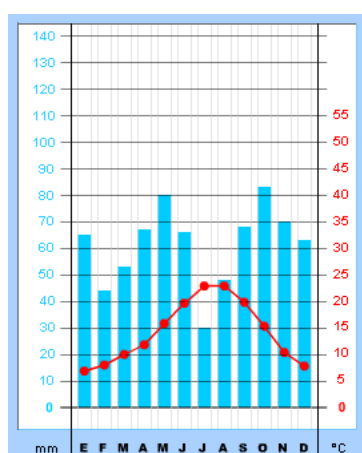

Fig. 2.11 Climograma de Girona³⁰
Suïssa³¹

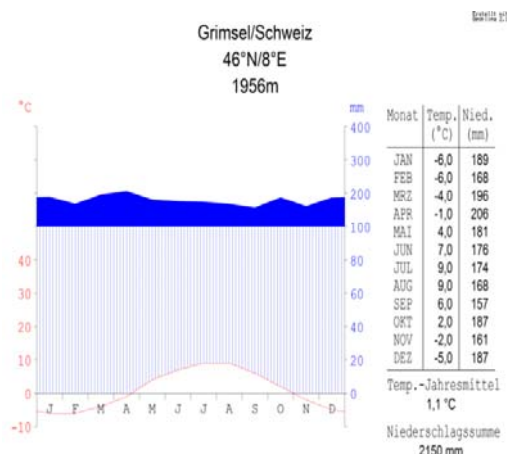

Fig. 2.12 Climograma de Grimsel,
Suïssa³¹

Aquest climogrames representen les tres regions biogeogràfiques que es troben als Pirineus, la mediterrània (Girona), l'eurosiberiana (Bilbao) i la boreoalpina (Grimsel). A més a més, també hi ha el de St. Girons, al departament francès de l'Arieja, al vessant nord dels Pirineus.

²⁸ Font: Météo France: www.meteo.fr

²⁹ Font: Educaplus. www.educaplus.org

³⁰ Font: Educaplus. www.educaplus.org

³¹ Font: Geoklima. www.hanisch.de/geoklima

3.5 Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies. Biodiversitat dels Pirineus.

3.5.1 Origen de la vegetació i flora pirinenca³²

A mitjans de l'era terciària, existien als Pirineus uns estatges de vegetació semblants als actuals, si bé la flora devia ser molt diferent. A algunes zones baixes hi vivien moltes espècies vegetals de caràcter tropical, de les quals n'ha quedat algun testimoni com l'endressia (*Endressia pyrenaica*) i el julivert d'isard (*Xatardia scabra*), plantes que pogueren resistir els grans trasbalsos climàtics de finals del terciari i de tot el quaternari. A Europa, en aquestes eres geològiques, la vegetació s'ha vist sotmesa a grans alteracions produïdes per canvis climàtics, especialment les **glaciacions** del quaternari. Aquestes eren períodes de clima humit i fred, on l'expansió de les masses de glaç polars i de les geleres de les altes muntanyes fou molt major que l'actual. Als Pirineus, les geleres arribaren a cobrir recorreguts d'entre 30 i 50 quilòmetres, i a descendir molt per sota els 1000 metres d'alçada. S'admet que el nombre de glaciacions als Pirineus foren quatre.

Aquestes expansions i retirades del glaç, varen anar modificant decisivament la flora i el paisatge amb les següents conseqüències:

- Es retira cap al sud la flora termòfila³³ del terciari en busca de climes més càlids.
- Plantes primitivament arraonades a l'àrtic assoleixen latituds més meridionals com els Pirineus.
- En els períodes interglacials la flora es desplaça en sentit invers, és a dir puguen de latitud.
- Des de les zones estepàries eurasiàtiques arriba flora continental fins a l'Europa sudoccidental.
- Apareix la flora boreoalpina, espècies que viuen a la zones fredes àrtiques i a l'alta muntanya alpina, o si més no en aquesta última, i manquen en canvi en extenses zones de l'Europa central (veure fig. 2.13) Aquest element biogeogràfic comprèn un 8% de les espècies pirinenques.

³² Elaborat a partir del capítol "La flora pirinenca" de l'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació" (VIGO, 1976)

³³ Es diu de la flora i comunitats vegetals que són pròpies d'hàbitats menys freds dintre d'un territori considerat.

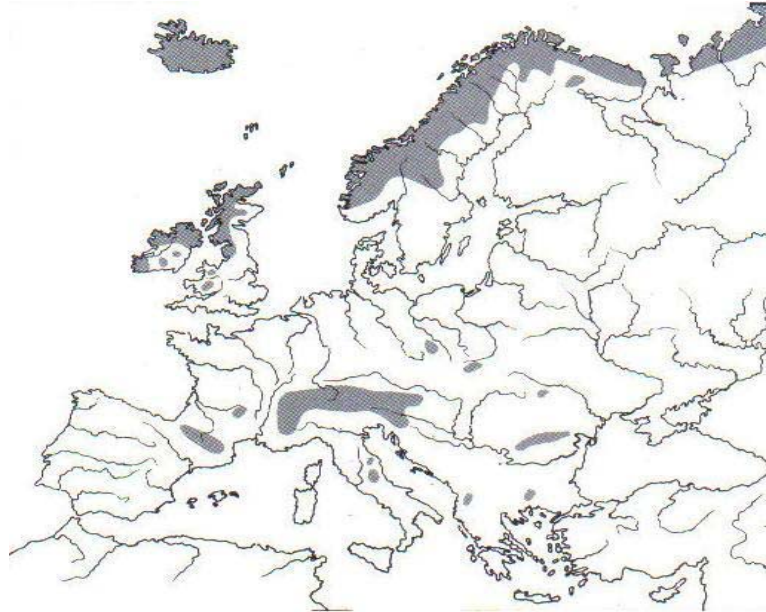

Fig. 2.13: Àrea de distribució de la salenca herbàcia (*Salix herbacea*), planta boreoalpina. Font: L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació (VIGO, 1976)

3.5.2 Diversitat biogeogràfica pirinenca³⁴

Les serralades muntanyoses són illes climàticament discordants. La temperatura disminueix amb l'altura en un gradient de 0,65°C cada 100m. D'aquesta manera, es pot assimilar la baixada de la temperatura en ascendir 100m, a la que pateixen les mitjanes quan pugem 100km de Sud a Nord en la plana euro-nordasiàtica (WALTER, 1977). Aquest és el factor que influeix més en els canvis de vegetació i per tant d'hàbitats que trobem en un espai relativament petit. Les distàncies entre els límits dels estatsges de vegetació és són molt més estretes que a la plana.

Els Pirineus, com els Alps, són muntanyes interzonals, és a dir, es trobem enmig del límit climàtics molt forts (WALTER, 1977), el mediterrani i l'eurosiberià o centreeuropeu. És per això, que la zonació d'estatsges ha d'ésser tractada separatament als vessants Sud i Nord.

A la serralada pirinenca hi ha plantes no necessàriament muntanyenques. A l'estatge montà pirinenc, i en menor mesura al subalpí i a l'alpí, hi ha flora eurosiberiana que en latituds superiors viuen prop del nivell del mar. Això és degut a l'augment de la precipitació en alçada, que satisfà les exigències hídriques d'aquestes espècies. En són exemples el nabiu (*Vaccinium myrtillus*), l'all victorial (*Allium victorale*), el pèl caní (*Nardus stricta*) o el clavell deltoide (*Dianthus deltoide*, fig. 2.14).

³⁴ Elaborat parcialment a partir del capítol "La flora pirinenca", del llibre "Alta muntanya catalana: Flora i Vegetació" de J. Vigo.

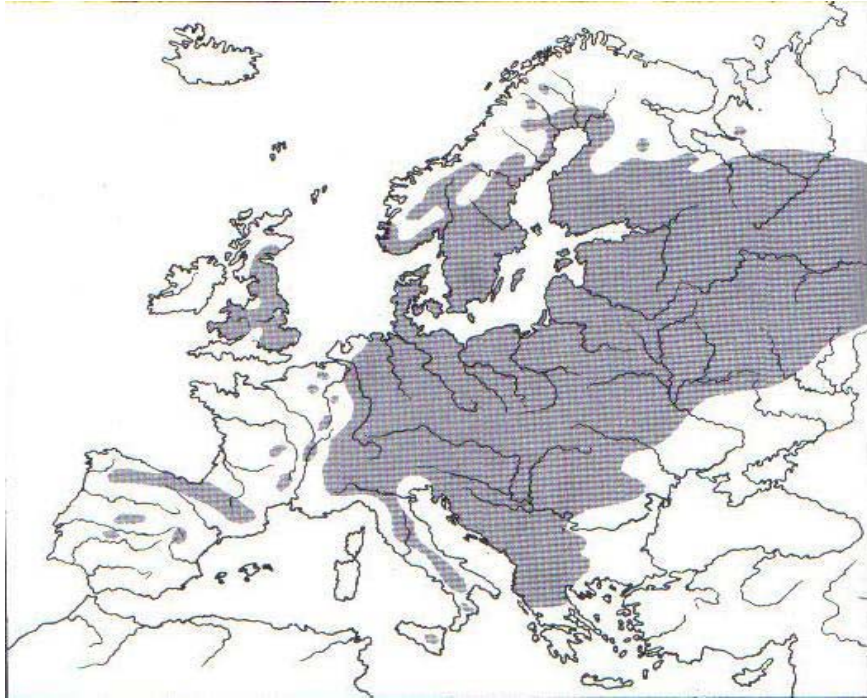

Fig. 2.14 Àrees de distribució del clavell deltoide. Font: L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació (VIGO, 1976)

Un altre element biogeogràfic que apareix als Pirineus i amb menys freqüència en d'altres muntanyes alpines, és l'oromediterrani³⁵. Està format per flora de caràcter xeròfil³⁶, que ocupa àrees seques i assolellades sobretot del vessant ibèric. En són exemples el bàlec (*Genista purgans*), el carraspic sempreverd (*Iberis sempervirens*, fig. 2. 15) o l'eriçó (*Erinacea anthyllis*).

⁹Referent a la flora i vegetació de l'alta muntanya mediterrània (Atlas, Sierra Nevada...).

³⁶Es diu de les plantes i comunitats vegetals pròpies d'ambients secs.

Fig. 2.15 Àrea de distribució del carraspic sempreverd. Font: L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació (VIGO, 1976)

L'alta muntanya pirinenca, presenta una particularitat més respecte les altres muntanyes alpines. Degut a que és la gran serralada més pròxima a les contrades atlàntiques, presenta un nombre més elevat de plantes típiques d'aquest clima. Evidentment, aquesta influència és més destacable a la part occidental, i es poden indicar com a exemples, el lliri dels Pirineus (*Iris xiphioides*), la digital (*Digitalis purpurea*) o el narteci (*Narthecium ossifragum*).

Tots aquests apunts biogeogràfics, ens mostren el caràcter fronterer dels Pirineus en termes geobotànics, ja que reuneix flora i comunitats de vegetals d'origen, requeriments ambientals i fisonomia molts diversos, gràcies a la seva ubicació interzonal.

Aquest apartat també ha d'anar acompanyat de documentació gràfica, de manera complementària amb el que s'exposi en l'apartat anterior. Per exemple, un esquema que compari els estatges de vegetació durant els períodes interglacials amb un altre pertanyent a una època glacial, o de fins on arribava el glaç.

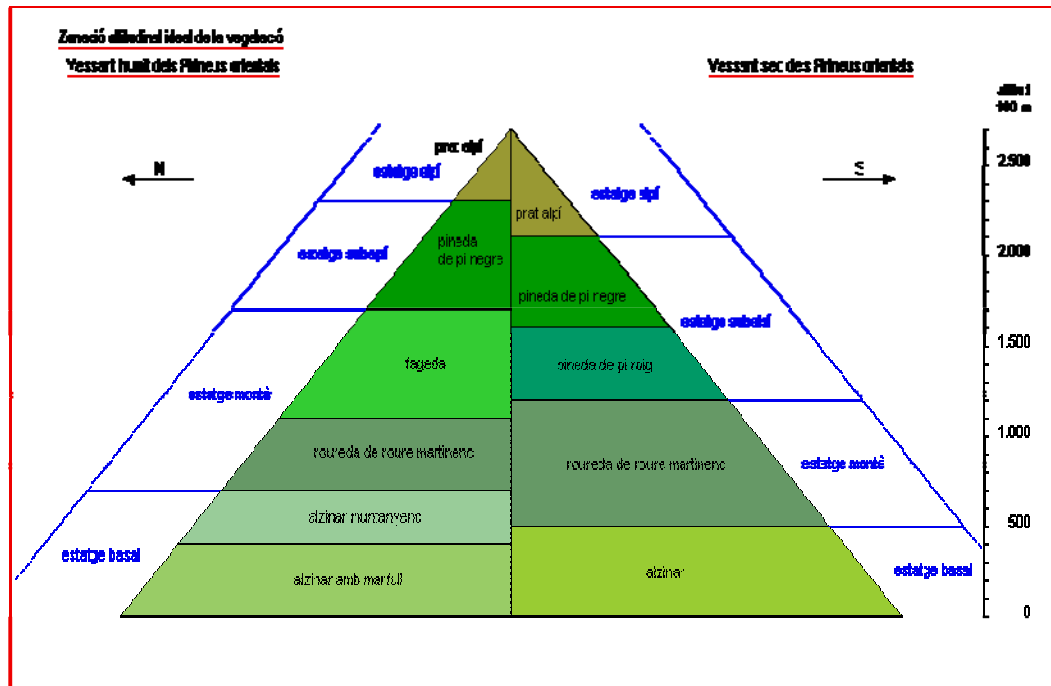

Fig. 2.16: Esquema altitudinal dels estats de vegetació. Font: www.cienciesnaturals.com

3.6 Climatologia del Pirineus: diferències entre vessants³⁷.

Des del punt de vista geobotànic, es poden distingir als Pirineus tres àrees que se succeïxen en el sentit de l'eix de la serralada: Pirineus orientals, centrals i occidentals. Per altra banda, hi ha també tres grans zones paral·leles, els Pirineus axials, que són la serralada principal, i les regions pre-pirinenques, les dues sèries de serres i depressions a banda i banda de la zona central.

Els **Pirineus centrals**, comprenen la part més alta de la serralada. S'estenen des del límit entre Navarra i Aragó fins la fossa de la Cerdanya i el coll de Pimorent. Os de Cívís i el PNAP estan situats en aquesta zona. S'hi poden distingir el vessant ibèric i l'atlàntic. Aquest últim, està obert a la plana aquitànica, oberta a la influència dels vents atlàntics i per tant és un país humit i boirós, cobert d'avetoses i fagedes i amb un gran nombre de plantes de distribució atlàntica. El vessant meridional, que davalla fins la depressió de l'Ebre, té una vegetació més migrada, encara que la flora no és menys diversa. Les espècies i comunitats mediterrànies hi penetren molt endins, aprofitant valls arrecerades i solells, per contra les fagedes i avetoses queden arraonades als indrets més ombrívols. Aquestes diferències són més remarcables a les parts baixes i són cada cop més febles a mesura que ascendim cap a nivells superiors. Com a exemple de les asimetries climàtiques, la pluviositat del vessant septentrional és aproximadament al doble que la del vessant meridional.

³⁷ Extret i sintetitzat del capítol: "Les grans unitats geobotàniques dels Pirineus", de "L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació" de J. Vigo.

Els **Pirineus occidentals**, que van des del límit d'Aragó i Navarra fins a l'Oceà Atlàntic, són relativament poc elevats, amb l'alçada màxima del pic d'Auñamendi (2.504 m). No ofereix grans diferències entre vessants, ambdues amb un marcat caràcter atlàntic i amb vegetació exuberant.

Els **Pirineus orientals**, s'estenen des del Cadí i la Cerdanya, fins al Cap de Creus, que ja no és considerat pròpiament com a pirinenc. Presenta alçades relativament altes fins a 50 km del mar, al Canigó (2.785 m). Tot i que les diferències entre vessants no són tan acusades com als Pirineus centrals, hi ha una certa disimetria nord-sud. Aquí el vessant més humit però, és el meridional. Això és degut a que aquí els vents humits provenen del Mediterrani i no de l'Atlàntic, molt llunyà. Els vents humits del sud-est són aturats pel vessant meridional, on descarreguen, i arriben ja secs a la banda de tramuntana. Així doncs, al nord del Puigmal-Canigó s'estén un país lluminós i assolellat, amb una vegetació amb una empremta de mediterraneïtat força acusada. En canvi, al sud, Ripollès, Vallespir o l'Alta Garrotxa són comarques força humides cobertes d'una vegetació ufanosa. Com al sector central, les diferències són més acusades a les parts baixes que a les altes. Aquestes diferències es poden apreciar en els estats de vegetació de la zona central i oriental per a cada vessant que es mostren a continuació (Fig. 2.17).

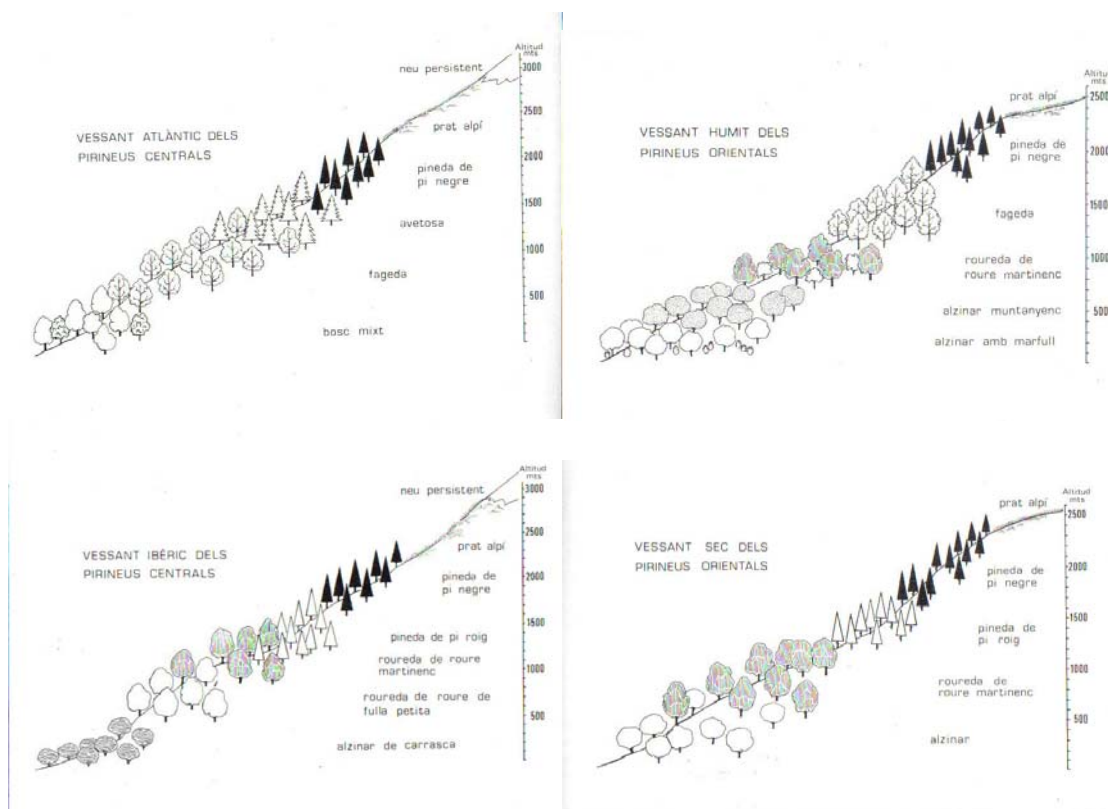

Fig. 2.17: Estats de vegetació pirinencs per zona i vessant. . Font: L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació (VIGO, 1976)

3.6.1 L'efecte Foehn

Fenomen comú sobretot a les valls dels Pirineus centrals, a l'entorn del PNAP i per això de gran transcendència per a entendre les diferències entre vessants.

El Foehn és un vent relativament sec i calent que baixa de la muntanya al vessant nord dels Alps.

A Andorra, al Pallars i a l'Alt Urgell aquest fenomen s'anomena *fogony*. L'aire humit procedent de l'Atlàntic puja pel vessant nord i si la temperatura és prou baixa condensa en núvols que poden donar pluja o neu degut a la disminució de temperatura amb l'altura. Quan arriba al cim de la muntanya aquest aire s'ha assecat i no ha perdut gaire calor ja que l'aigua en condensar-se desprèn escalfor. El resultat doncs és que baixa pel vessant sud un aire més sec i calent que el que pujava pel vessant nord. Aquest fenomen, força habitual, remarca el contrast entre el vessant nord dels Pirineus centrals molt humit, i el sud, més sec.

Per tal d'il·lustrar l'efecte Foehn, és interessant exposar un esquema amb les dues vessants de la muntanya i el recorregut que fan les masses d'aire indicant els canvis que experimenta, com el de la figura 2.18.

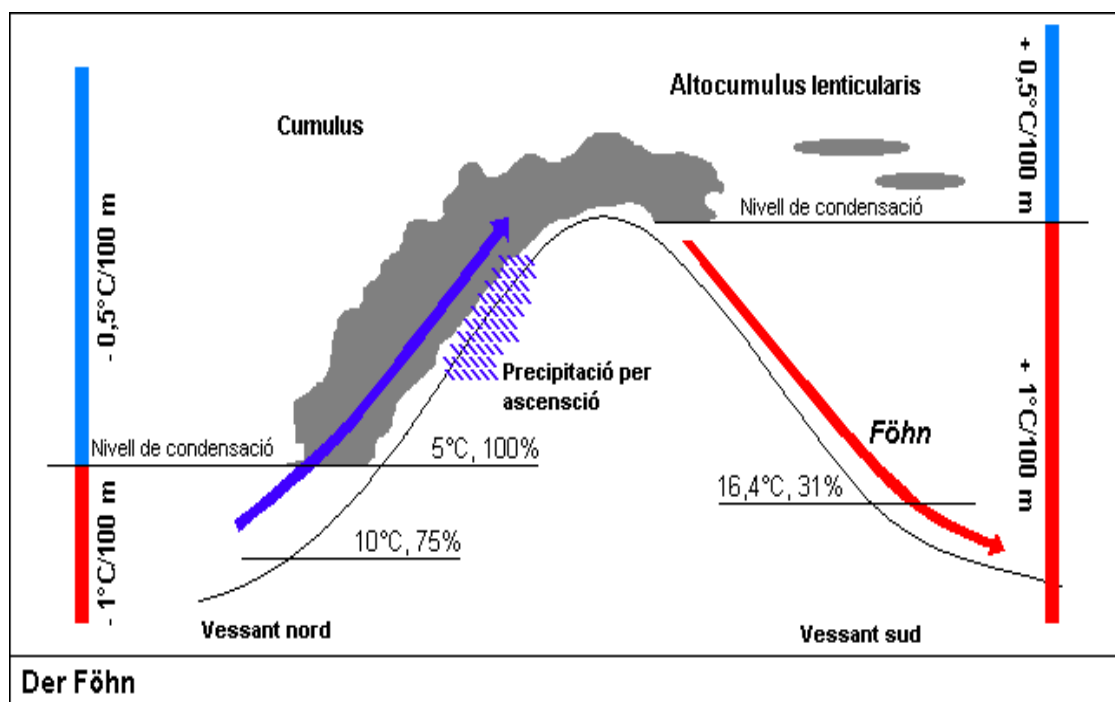

Fig. 2.18: Esquema del fogony: Font: Das Klima der Erde (2003).

3.7 Exemples de comunitats vegetals i espècies animals significatives de la biodiversitat a les Valls de Valira.

3.7.1 Introducció

Per tal de facilitar la comprensió del concepte dels Pirineus com a frontera biogeogràfica, és necessari que el visitant sigui capaç d'identificar elements en el medi natural, a l'entorn del centre d'interpretació. Es tracta d'hàbitats naturals, d'espècies animals o vegetals que la seva presència allí o a la serralada, tingui certa excepcionalitat tenint en compte la seva àrea de distribució global. D'altra banda, ha de servir perquè el visitant pugui percebre l'alt valor ecològic o interès naturalista que tenen aquestes espècies o formacions, així com la seva fragilitat davant d'amenaques procedents principalment de l'acció de l'home. I això és fruit de que al límit de les seves àrees de distribució, no es troben en l'ambient més òptim per al seu normal desenvolupament, i són molt més vulnerables.

3.7.2 Les pinedes de pi negre

S'han escollit aquestes formacions seguint els criteris esmentats, és a dir, proximitat al centre d'interpretació, fàcilment observables pels visitants en una curta sortida, i per altra banda com a element característic de la regió boreoalpina, la qual troba el seu marge sud en les serralades al voltant de la latitud dels Pirineus, tot i que excepcionalment l'espècie dominant apareix en el Sistema Ibèric. Ja més al sud serà impossible gaudir d'aquests paisatges que trobant-se dins el nostre territori ens estalvien de fer molts quilòmetres per observar els boscos de coníferes de tipus boreal.

Com es pot observar a la figura 2.19, els voltants d'Os de Cívis les formacions vegetals més abundants són les pinedes de pi negre. En el mapa apareixen de color verd fosc tots els boscos aciculifolis subalpins, entre els quals, en menor mesura, també hi ha avetoses i pinedes de pi roig. Més a l'oest, a l'esquerra del mapa i representades amb verd clar, hi ha diferents tipus de pastures majoritàriament de *Festuca sp.* Aquest boscos de coníferes, en la seva majoria són de la comunitat de Pineda de pi negre amb neret, però també hi ha pineda de pi negre amb bàlec, ussona o ginebró als solells.

MAPA DE COBERTES DEL SÒL DELS VOLTANTS D'OS DE CÍVIS

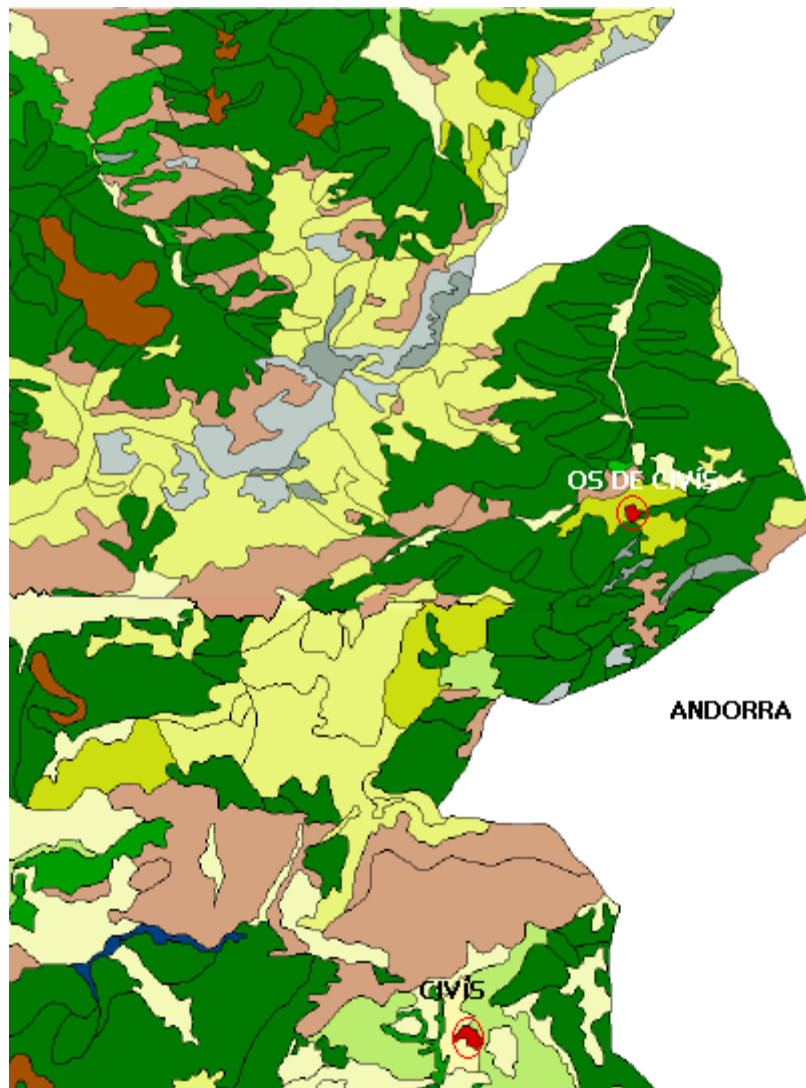

Fig. 2.19: Mapa de Cobertes del sòl. Font: Departament de Medi Ambient i Habitatge.

3.7.2.1 Descripció de l'hàbitat

Les pinedes de pi negre són boscos on l'arbre dominant és el *Pinus mugo* subsp *uncinata*. Són coníferes de capçada cònica i fullatge acicular adaptades a aguantar la abundant innivació (BOLÒS, 2001). El seu hàbitat se situa en l'estatge subalpí, dins la regió boreoalpina, és a dir, per sobre dels 1600m d'altura i fins els 2300m, límit superior del bosc. Al sotabosc hi ha vegetació arbustiva baixa, que passa l'hivern coberta per la neu, de manera que queda protegida de les baixes temperatures. Això és degut a que sota la neu la temperatura no sol baixar de 0°C. L'estrat herbaci no hi és gaire abundant ja que ens trobem en boscos molt ombrívols, en canvi el sòl acostuma a estar cobert per una catifa de molses força gruixuda. La predominància exclusiva de coníferes entre els arbres de l'estatge subalpí, s'explica perquè en tenen prou amb un mes a l'any que presenti mitjanes tèrmiques superiors als 10°C, mentre que els caducifolis n'exigeixen si més no tres o quatre. També la capacitat de

les arrels de les coníferes per a acollir simbiòticament poblaments de fongs micorrízics és determinant. Les arrels, ancorades en les potents capes d'humus dels sòls subalpíns, poden accedir als elements nutritius que en una mineralització insuficient els fa inabastables per a les altres plantes (FOLCH, 1981).

L'àrea de distribució de *Pinus mugo* s'estén per totes les àrees d'alta muntanya des dels Pirineus fins els Cárpat amb important presència als Alps. Tot i que no es troba en latituds més altes, és semblant a les formacions de coníferes oicals que es troben en la regió boreoàrtica.

Per tant, quan es transita per l'interior d'aquests boscos es pot observar un paisatge propi de l'extrem més septentrional d'Europa, aquests boscos també s'anomenen la taigà i s'estenen també per la meitat nord de Rússia i d'altres zones del món com el Canadà.

A Catalunya però, no totes les pinedes de pi negre són iguals. Oriol de Bolòs en el seu llibre "Vegetació dels Països Catalans" distingeix entre hàbitats ben diferents tot i ser dominats per la mateixa espècie arbòria. En la figura 2.20 es poden observar els blocs esquemàtics de la pineda de pi negre amb neret, i de la de ginebró i ussona segons la "Vegetació dels Països Catalans" de Folch i Guillèn.

Les pinedes de pi negre estan considerades Hàbitats d'Interès Comunitari (HIC) en l'anomenada Directiva Hàbitats de la Unió Europea, que és la 97/62/CE, les que són sobre substrat silici són HIC No prioritaris i les de substrats calcaris HIC prioritaris, la conservació dels quals suposa una especial responsabilitat per a la UE.

3.7.2.2 Pineda de pi negre amb neret.

És el bosc subalpí més característic. És una comunitat acidòfila, que apareix entre els 1700 i 2400 m als indrets més plans o a les obagues i de naturalesa granítica o esquistosa (FOLCH, 1981). El pi negre és acompanyat pel neret (*Rhododendro ferrugineum*), arbust fins a un metre d'alt, de fulla dura i lluent, perenne, i rogenca a l'envers. Amb menys abundància també apareix el nabiu (*Vaccinium myrtillus*), un arbust més baix que el neret, de fulla caduca i que fa uns fruits blaus comestibles, creix allà on deixa espai el neret formant una massa quasi inexpugnable. Els fruits del nabiu són un aliment bàsic per el gall fer. Acostuma a haver-hi una catifa de molses de mig pam de gruix. En l'estrat arbori sol aparèixer la moixera de guilla (*Sorbus aucuparia*). La pineda amb neret és típica dels indrets on s'acumula més la neu, donant cobertura als arbusts abans esmentats durant els rigorosos hiverns (BOLÒS, 2001).

3.7.2.3 Pineda amb ginebró i bàlec.

Allà on no s'acumula tant la neu, amb un estiu més eixut, com els solells o els llocs ventosos, sota el pi negre creix el ginebró (*Juniperus communis* subsp *nana*), mata que creix molt arran de terra, variant alpina i boreal del ginebre. Si ens trobem en terreny silícic apareixerà també el bàlec (*Genista balansae*), ginesta de port més reduït i arrodonit (BOLÒS, 2001).

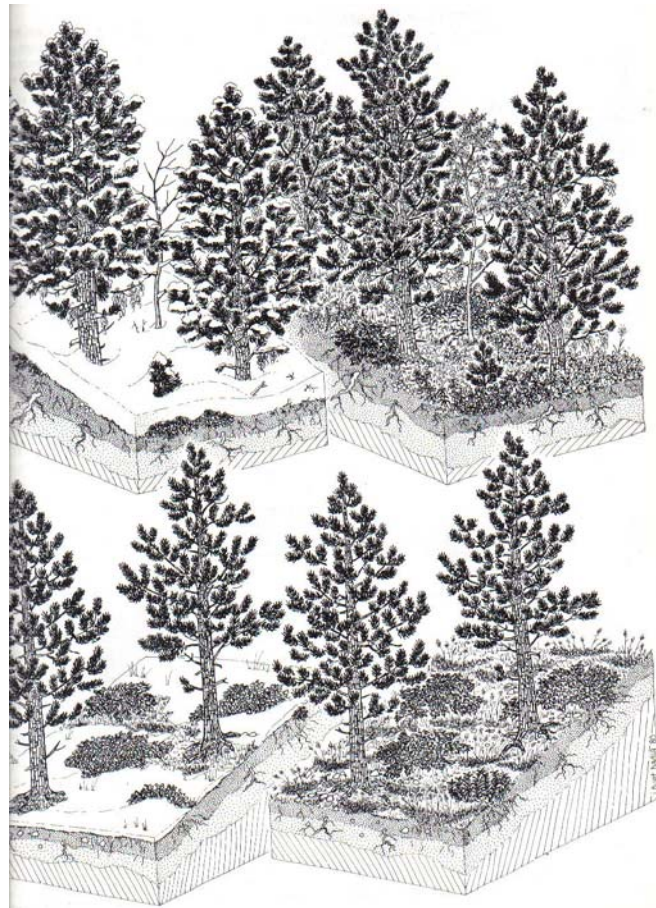

Fig. 2.20: Blocs esquemàtics de la pineda de pi negre amb neret (a dalt) i la de pi negre amb ussona i ginebró (a baix) amb a l'hivern i al'estiu. Font: "La vegetació del Paísos Catalans", de R. Folch i Guillèn (1981).

3.7.2.4 Pineda amb ussona.

En terrenys calcaris, sobre sòls més pobres, principalment trobarem un estrat herbaci dominat per la ussona (*Festuca gautieri*) i possiblement algunes catifes de boixerola (*Arctostaphylo uva-ursi*), un arbust de fulles coriàcies que creix arran de terra, més pròpia de les àrees d'alta muntanya mediterrània (BOLÒS, 2001). Aquesta pineda, de tan esclarissada com arriba a ser, pot arribar a ser tractada com un matollar amb pins (FOLCH, 1981).

3.7.3 Fauna

Per a realitzar la selecció de les espècies faunístiques que es tracten al CITF, igualment que amb les comunitats vegetals, s'ha tingut en compte que es tracti d'animals que tinguin el seu hàbitat a prop del centre. S'ha utilitzat el Banc de Dades de Biodiversitat de Catalunya de la Universitat de Barcelona i la Generalitat de Catalunya per confirmar la seva existència. El gall fer i la perdiu blanca s'han escollit perquè tenen una distribució boreoalpina, el primer està relacionat amb els boscos subalpins que hi ha al voltant d'Os de Civís. La perdiu blanca, més escassa, pot ser observada per sobre del límit del bosc als voltants del Pic de Salòria, per exemple. Finalment l'almesquera és una espècie interessant donada la seva raresa, és un endemisme de les serralades humides ibèriques.

Tanmateix, en aquest apartat es podien haver tractat altres espècies que per raons d'espai no s'han inclòs:

- L'Àguila daurada: Espècie relativament abundant a la península Ibèrica i distribuïda per tot l'hemisferi nord amb presència a la zona d'Os de Civís.
- Pardal d'ala blanca: *Montifringilla nivalis*, espècie molt rara amb presència prop de la zona, citada a Port de Cabús.
- Trençalòs: Espècie en perill d'extinció amb presència als entorns del centre. Interessant també per la seva raresa i vulnerabilitat.
- Granota roja: Amfibi comú a Andorra. Té el seu límit sud als Pirineus.

3.7.3.1 La perdiu blanca

Tot i que es tracta d'una espècie força rara, es podran observar per sobre del límit altitudinal de l'arbrat, en prats alpins. Aquesta espècie és típica de zones àrtiques, de la tundra. Va arribar a les nostres latitud en períodes més freds. Es pot comprovar amb la seva àrea de distribució (fig 2.17).

Fig 2.21: Àrea de distribució europea de *Lagopus mutus*. Font: www.birdguides.com

És molt interessant des del punt de vista biogeogràfic, ja que es troba en una ínsula. És a dir, una població físicament separada de la població més gran de l'espècie, que en el cas d'Europa es troba a Escandinàvia. Aquest fet ha provocat l'aparició d'una subespècie als Pirineus, *Lagopus mutus pyrenaicus*, fruit de l'aïllament sofert ha evolucionat, i presenta diferències amb les altres subespècies de *Lagopus mutus*. Aquest procés evolutiu s'anomena especiació.

A Catalunya la perdiu blanca viu a les zones més altes dels Pirineus, per damunt dels 2000 metres, la trobem a les comarques de muntanya: Val d'Aran, Alta Ribagorça, Pallars Sobirà, Alt Urgell, Cerdanya i Ripollès.

Les observacions de pastors i guardes han permès saber que, cap a mitjans del segle XX era una espècie molt més abundant del que ho és ara. Els estudis i censos realitzats a partir dels anys 80, han confirmat una lleugera regressió de l'espècie arreu dels Pirineus, amb una reducció de la seva àrea de distribució i dels efectius. A Catalunya té una població de 100 a 150 parelles. A la resta de l'Estat no és present en cap serralada més. Tampoc no es coneixen amb exactitud els seus efectius, però s'observen en general densitats inferiors a les que hi ha en altres zones d'Europa: Alps, Escòcia, Islàndia. A principis de segle, va desaparèixer de les muntanyes cantàbriques.

Ocupa els estatges subnival i nival, l'anomenat estatge boreoalpí, per damunt del límit de l'arbrat. L'altitud mínima del seu hàbitat varia segons les exposicions i característiques climàtiques de cada lloc. Així, en els Pirineus orientals, amb una major influència mediterrània, aquesta se situa per damunt dels 2300 m, en els Pirineus centrals per damunt dels 2200 m i en la vessant nord, amb una major influència atlàntica, baixa fins els 1900 - 2000 m.

És una espècie sedentària, que viu tot l'any en l'estatge alpí. Per tal d'adaptar-se a les dures condicions climàtiques que es donen en aquestes zones, té pràcticament tot el cos cobert per unes plomes especials. Són plomes dobles, dotades del que s'anomena "filopluma". A més a més, aquestes plomes

canvien segons les estacions. Durant l'època d'innivació són pràcticament blanques, per camuflar-se enmig de la neu, mentre que a l'estiu tenen un plomatge gris-marronós.

L'augment de les temperatures associat al canvi climàtic està fent disminuir l'hàbitat de la perdiu blanca ja que la neu es fon abans i per tant si encara manté el plomatge d'hivern, blanc, és presa fàcil doncs perd la capacitat de camuflatge.

Aquesta au és considerada com vulnerable en el "Catálogo Nacional de Especies Amenazadas", per la norma Orden MAM/1498/2006 del 17 de maig a nivell estatal. A Catalunya per la Llei 12/2006 del 27 de juliol, Categoria: B; és un modificació de les lleis 3/1988 i 22/2003, relatives a la protecció d'espècies animals. També és recollida en l'Annex I de la Directiva 79/409/CEE d'Aus a nivell europeu i pel conveni de Berna, concretament a l'Apèndix III.

3.7.3.2 El gall fer

Aquest galliforme és una altre exemple d'espècie pròpia de la regió boreoàrtica. Als Pirineus trobem la subespècie *Tetrao urogallus subsp aquitanicus*, ja que com la perdiu blanca es tracta d'una població que ha quedat aïllada del nucli central. A la serralada Cantàbrica també hi trobem gall fer però de la subespècie *cantabricus*, a la figura 2.22 s'hi inclouen totes les subespècies. El seu hàbitat és principalment els boscos boreals de la taigà, la funció dels quals fan els aciculifolis de l'estatge subalpí als Pirineus.

La seva població gaudeix d'una certa estabilitat des de l'inici de la dècada dels vuitanta, quan es va prohibir la seva cacera. Malgrat això, a les comarques del Ripollès, la Cerdanya i l'Alt Urgell i a certes serres prepirinenques ha estat constatada una davallada poblacional, causada per alteracions de l'hàbitat (silvicultura, estacions d'esquí alpí o nòrdic...).

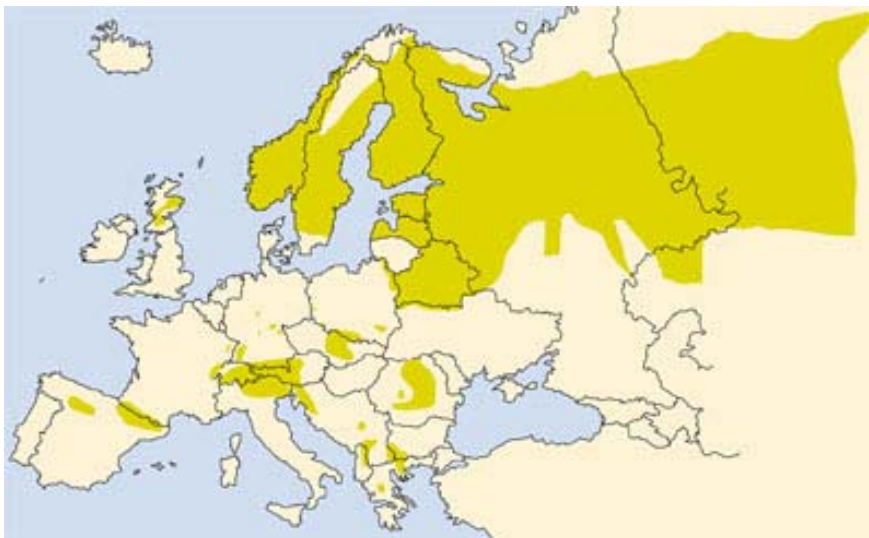

Fig 2.22: Àrea de distribució del gall fer. Font: www.grouse-tourism.de

L'alimentació del gall fer és fonamenta durant la majoria de l'any en els brots de coníferes (pi i avet). Durant la tardor i l'estiu es complementa amb fruits de nabiu, boixerola, ginebró, gerds i fruits del faig, així com de borrons a la primavera. L'alimentació dels pollets durant les primeres setmanes és totalment d'origen animal (larves, artròpodes i formigues). Acostumen a ser solitaris si bé existeix durant certes èpoques un cert grau de gregarisme. El domini vital d'un exemplar adult ha estat avaluat en 50 ha.

El gall fer està inclòs en el "Catálogo Nacional de Especies Amenazadas" en la categoria de Vulnerable, per la norma "Orden 28 de mayo del 2001" del 5 de juliol del 2001. També consta en el Llibre Vermell dels Vertebrats d'Espanya com a En Perill (EN), des del 1992.

3.7.3.3 L'almesquera o rata mesquera

Aquest mamífer insectívor aquàtic, *Galemys pyrenaica*, que es pot trobar en rius d'aigües fredes i oxigenades, és la darrera espècie del seu gènere, amb quatre representants, tres dels quals fòssils. Per tant ens trobem davant d'una relíquia. A més a més és un endemisme ibèric (Fig 2.23).

Als entorns d'Os de Civís, el podem trobar únicament a les capçaleres dels rius, en cursos d'aigües permanents, com el riu d'Aós, el Barranc de Salòria, el Barranc de Conflent, o el riu d'Ars.

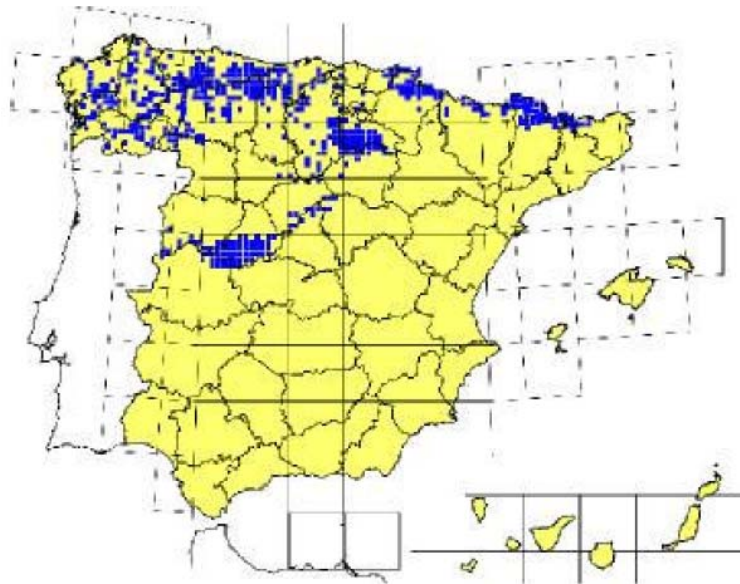

Fig 2.23: Àrea de distribució de *Galemys pyrenaicus*. Font: Ministerio de Medio Ambiente

El tret més característic d'aquest insectívor és el musell, s'allarga en una trompa mòbil, desproveïda de pèl, a l'extrem del qual s'obren els orificis nasals. La cua, tant o més llarga que el cos i el cap junts i de secció cilíndrica, es comprimeix lateralment a l'extrem i és recoberta de pèls esparsos. A la base hi

té unes glàndules que produeixen una substància semblant al mesc, i per això rep aquest nom. Té els dits units per una membrana.

El pelatge, molt dens i llustrós, té pèls de dos tipus, uns curts de revestiment, i uns de més llargs que el protegeixen del fred i l'aigua. Al dors són grisencs, clareja pels flancs, i platejats al ventre.

D'hàbits nocturns, caça petits animals aquàtics. Durant el dia es pot veure també fora de l'aigua ja que s'hi desplaça amb rapidesa.

L'Almesquera també està inclosa a nivell estatal en el "Catálogo Nacional de Especies Amenazadas", amb la categoria de De Interès Especial, pel Reial Decret 439/1990 de 5 d'abril. A nivell comunitari està protegida per la Directiva 92/43/CEE d'Habitats: Annexos II, IV. Apareix també en el Conveni de Berna, a l'Annex 2. A Catalunya, gaudeix de la protecció de la Llei 3/88 de 18 de març, en la categoria C.

4. La història de frontera pirinenca

4.1 Frontera, aïllament i penúria econòmica

La zona pirinenca del Pallars Sobirà i l'Alt Urgell, i en concret la zona pertanyent a les Valls de Valira, ha estat un indret estretament vinculat a la seva frontera, la qual cosa ha perfilat un escenari històric força atípic degut a diversos factors característics de la zona. La proximitat a la frontera espanyola, andorrana i francesa ha donat a aquestes terres un paper molt rellevant i singular en diversos episodis històrics, convertint-les en un punt estratègic pel trànsit de persones al llarg del temps. Tot i això, aquests fluxos no eren únicament de persones, sinó que també s'hi desenvoluparen activitats econòmiques transfrontereres, com el contraban de mercaderies (menjar, roba, tabac i alcohol, principalment) que van esdevenir una pràctica clau per a la subsistència de la població d'aquestes terres de frontera, sobretot en èpoques de crisi econòmica. És en aquest context que Andorra pren un clar protagonisme a la zona, incrementant el seu paper com a centre de contraban.

L'orografia de les Valls de Valira, típica de l'alta muntanya pirinenca, provoca dificultats tant en el desplaçament de les persones com en les comunicacions, comportant com a conseqüència un cert aïllament de la zona i la seva població. El concepte d'aïllament no sempre hauria de ser interpretat com un factor negatiu per a la zona, ja que en alguns conflictes històrics, la seva difícil accessibilitat ha permès a les poblacions locals, coneixedores dels camins i les rutes, resistir millor, amagar-se i fugir d'aquests perills amb èxit. Aquesta noció d'aïllament no només aporta un aspecte merament territorial sinó que considera la frontera com un refugi (CALVET, 2006).

L'altre aspecte significatiu són les grans dificultats que històricament ha tingut l'economia d'aquesta zona per expandir-se. Com a territori pirinenc, la principal activitat econòmica ha estat el sector primari, i molt centrada en la explotació dels recursos naturals. L'explotació forestal i la ramaderia han estat històricament les principals activitats econòmiques. Aquesta economia rural no sempre ha estat prou forta com per suportar les fluctuacions econòmiques, i per tant, en alguns moments de crisi ha estat insuficient per a mantenir els seus habitants. Degut a aquestes periòdiques dificultats econòmiques i a l'aïllament geogràfic, les Valls de Valira han sofert un despoblament progressiu al llarg del temps, convertint-se en una de les zones menys poblades de l'Alt Urgell.

Tots aquests aspectes defineixen les Valls de Valira com un escenari amb prou importància històrica com per poder enriquir la descripció multidisciplinària del fet fronterer dins dels continguts del CITF, objectiu principal d'aquest projecte.

L'estudi dels esdeveniments històrics d'una comarca com el Pallars i l'Alt Urgell pot ser un eina útil per descriure i justificar la realitat d'un concepte tan complex com el de la *terra de fronteres*. El seguiment dels principals successos en una zona concreta com la que es pretén estudiar ens han d'ajudar a explicar la seva evolució, aconseguint-ne una descripció més completa i útil per a la seva comprensió. Dins l'extens marc històric de treball possible i, tot considerant les necessitats i recursos del CITF, alguns dels esdeveniments històrics al Pallars Sobirà i l'Alt Urgell de la primera meitat del segle XX, abans mencionats, són

prou significatius i representatius com per descriure aquesta visió històrica de la frontera. Aquesta elecció històrica es justifica per les següents raons:

- L'extraordinària quantitat de gent implicada en els fets.
- L'existència d'estudis històrics i una variada documentació.
- La presència de persones que poden donar testimoni oral dels fets.
- Els fets més propers i recents són els que desperten un més gran interès del públic visitant

A partir d'aquests fets creiem que es pot elaborar un marc conceptual representatiu i prou concret³⁸ per tractar en un centre d'interpretació d'aquestes característiques. Cal dir que la definició d'aquest marc històric de treball és un criteri força arbitrari, ja que és l'autor, o autors en aquest cas, qui escull els esdeveniments històrics que conformen els continguts d'aquest equipament, i per tant acoten no només l'àmbit conceptual d'aquesta temàtica, sinó, també defineixen l'enfoc històric que es pretén transmetre al visitant.

Els Centres d'Interpretació han de presentar aspectes prou significatius com per que esdevinguin punts de divulgació cultural singulars i únics. Per aquest motiu, en aquest apartat, es descriuran aquests fets històrics més representatius ajustats a un àmbit geogràfic prou reduït com seria el radi d'influència d'aquest CITF d'Os de Civís.

Per realitzar una anàlisi històrica d'una zona cal establir primerament el marc temporal o cronològic dels fets que es consideren. A continuació, es presenta una cronologia dels fets històrics més rellevants en un format gràfic. Aquest és el mètode lògic per representar una informació que segueix una línia temporal i, a més, sinó que dona una visió clara i senzilla del marc conceptual històric que es considera en el CITF (veure Fig. 2.24).

³⁸ Considerant l'extensió del marc conceptual que permet configurar els diferents esdeveniments històrics més significatius en la zona pirinenca fronterera.

1936 (Juliol) Esclata la Guerra Civil espanyola	1937	1938 (Abril) Les tropes franquistes arriben al Pallars
1939 (Abril) Finalitza la Guerra Civil espanyola (Setembre) Esclata la II Guerra Mundial	1940 (Juny) L'exèrcit alemany ocupa gran part de França	1941
1942 (Novembre) Exèrcit alemany ocupa la zona de Vichy i arriba a la frontera Catalana.	1943	1944 (Agost) Els maquis francesos alliberen el Sud de França (Octubre) Els maquis republicans envaeixen la Vall d'Aran

Fig. 2.24: Cronologia esquemàtica dels principals fets històrics significatius per la frontera pirinenca
Font: Elaboració pròpia

Un cop establerta la situació conceptual i temporal de l'àmbit històric estudiat, la descripció i justificació dels esdeveniments que des de la disciplina històrica aporten un significat del concepte de la *terra de fronteres*.

4.2 La Guerra civil espanyola (1936-1939) i el pas de frontera

La Guerra civil espanyola va tenir una influència particular en les *terres de frontera* des del seu inici. El conflicte va comportar dures repercussions sobre la població resident que, en certs casos, va haver de conviure amb les moltes dificultats provocades per la guerra tot patint-ne les conseqüències. La Guerra civil va provocar tant al Pallars Sobirà com a l'Alt Urgell, diferents episodis: fets revolucionaris, controls, repressions polítiques i civils, confiscacions de propietats, col·lapse econòmic. Totes aquestes repercussions de la guerra van condicionar molt la vida la població local. És en aquestes condicions on la frontera pren un nou valor històric com a via de fugida i zona de refugi del conflicte bèl·lic, fet pel qual considerem aquest període com un moment significatiu, i per tant, escaient per incloure'l als continguts històrics del CITF.

D'aquesta manera, creiem que seria important destacar tres episodis de la Guerra civil estrictament lligats al fet fronterer, descrivint diferents situacions, moments i punts de vista que ajudarien a plasmar millor la nostra proposta per el CITF.

4.2.1 Fugitius de 1936 a 1937

Abans que el Pallars i L'Alt Urgell esdevinguessin front de guerra el conflicte ja havia provocat episodis significatius a aquesta terra de fronteres. Aquesta zona va convertir-se en una via d'escapament de dos diferents grups socials: la gent de dretes que fugia de la situació revolucionària de l'estiu de 1936, que preferentment eren propietaris i religiosos, i els joves pròfugs de l'exèrcit republicà des de març del 1937, quan es van cridar les primeres lleves militars. Membres d'ambdós grups van voler fugir de la Catalunya republicana: uns per restar a l'estranger, d'altres per incorporar-se a la zona nacional. Molts van triar com a vies d'escapament les fronteres de França i Andorra. En aquest context, es va crear d'una manera espontània, encara que oculta, una xarxa de contactes i d'informació que feia possible la instauració d'unes vies de fugida utilitzades pels fugitius i desertors per arribar als seus destins (M. Gimeno, 1989). És en aquesta situació, on la tasca dels guia o *passador* serà fonamental ja que, per un preu força alt, i cobrant sovint amb moneda francesa, conduïen els evadits cap a França i Andorra a través de pistes forestals. En molts casos, aquests guies eren en realitat contrabandistes experts i coneixedors d'aquestes rutes. També alguns pastors i llenyataires locals van realitzar aquestes tasques.

La proposta de continguts històrics del CITF descriu i diferencia aquests dos grans grups d'evadits, i fent una descripció de les diverses raons de fugida, tant dels joves fugitius del reclutament de l'exèrcit republicà com dels propietaris i religiosos que van fugir de les represàlies dels republicans.

Cal també donar importància als contrabandistes passadors com a un element molt representatiu de la zona en aquella època.

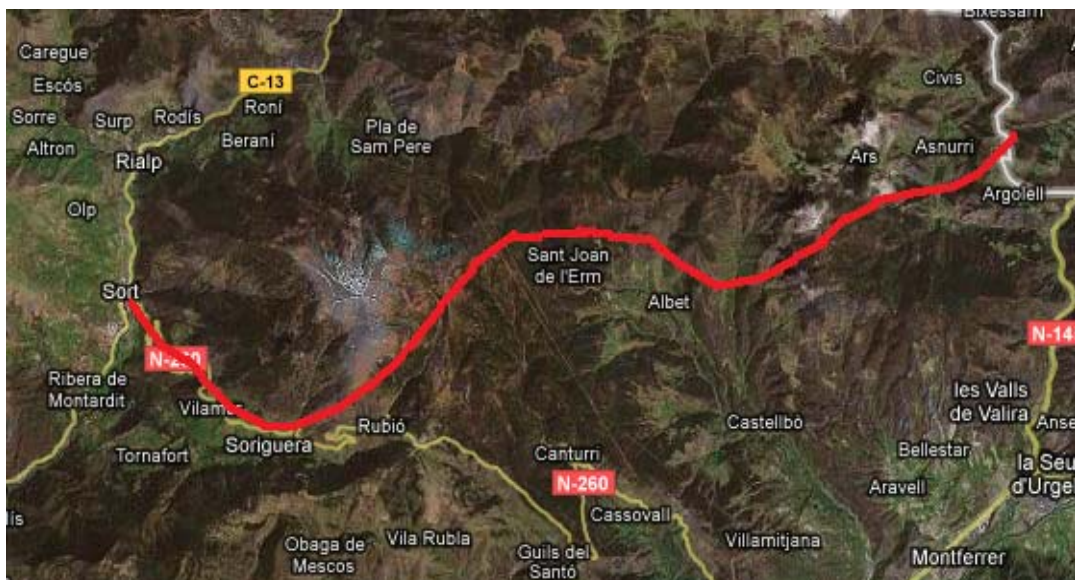

Fig. 2.25 Representació d'una de les rutes de fugida des de Sort cap a Andorra.

Font: Elaboració pròpia

La delimitació i descripció gràfica de les diverses rutes recorregudes per aquests fugitius fins a les fronteres franceses i andorranes, com per exemple el canal Sort

– St. Joan d'Erm–Andorra³⁹ contribuirà del ben segur a la comprensió d'aquests fets per part dels visitants del CITF. La utilització d'aquest format cartogràfic no només permet comprovar les conseqüències dels inicis de la Guerra Civil espanyola a les terres de frontera, sinó que contribueix a acotar el marc geogràfic dels continguts històrics d'aquest equipament.

4.2.2. Abril – Desembre de 1938: el Pallars i l'Alt Urgell, línia de front

En el període comprès entre abril i desembre de 1938 aquesta terra de fronteres va ser escenari d'alguns dels últims enfrontaments armats de la Guerra civil espanyola. Aquesta situació va comportar dures conseqüències tant pels soldats dels dos exèrcits combatents, com per a la població resident: militarització de la zona, repressió, expropiació de masies i ocupació de pobles. Això va obligar a utilitzar la frontera, altre cop, com a via d'escapatòria i salvació. Paradoxalment, les mateixes rutes que havien facilitat la fugida del territori republicà van ser utilitzades més tard per escapar de l'exèrcit nacional del General Franco. Al finalitzar la contesa, l'escenari i els itineraris no van variar, però sí que van ser diferents els protagonistes i les motivacions que els porten a abandonar la seva terra (CALVET, 2006). Per tant, degut al protagonisme de la frontera en la Guerra Civil espanyola, aquesta situació de front de guerra a la zona de les Valls de Valira és un altre fet important i prou representatiu a incloure en aquests continguts històrics del CITF.

L'objectiu principal de la proposta d'aquest fet històric és donar a conèixer al visitant les diferents repercussions d'aquest conflicte bèl·lic sobre la població local i comarcal. Cal recollir informació sobre que va significar per la població civil i militar viure en zona de front. Aquest apartat s'haurà de centrar en *l'estat de por* generat pel conflicte, que fou la causa principal que impulsà la fugida a la població civil com als soldats republicans davant l'arribada de l'exèrcit nacional i les noves repressió política.

Imatge 3: Destrosses sofertes a Boltaña (Pirineu aragonès) Font: Fundación Pirineo vivo

³⁹ Canal de fugida descrit en una de les experiències de personatges del Pallars Sobirà recollides i exposades en el llibre *Revolució, Guerra i Repressió al Pallars (1936-1939)*, Manuel Gimeno, 1989.

Utilitzant experiències viscudes per la població juntament amb objectes, fotografies i llocs significatius del període (amagatalls, trinxeres, búnquers i restes d'armament) aconseguirà plantejar el concepte històric de *front de guerra* que té una gran rellevància a les *terres de frontera*. A més, el fet d'emprar fons històriques diverses aporta un atractiu afegit que despertarà l'interès del públic visitant.

4.3 La penúria econòmica durant la guerra: França i Andorra

Els episodis de la guerra civil al Pallars Sobirà i L'Alt Urgell van tenir un vincle estret amb els països fronterers de França i Andorra. La proximitat d'aquests dos territoris a la frontera, juntament amb la dificultosa viabilitat de les seves rutes i el seu relatiu aïllament del conflicte armat van convertir la zona de les Valls d'Àneu en un territori idoni per a la circulació de persones d'un país a l'altre sense necessitat de passar pels punts de control fronterer. Tant els perills polítics com la precarietat econòmica viscuda a la guerra van obligar a la població andorrana i catalana a solucionar els seus propis problemes tot aprofitant els recursos disponibles del dia a dia, sovint de forma il·legal. En aquest context cal destacar la intensificació de la pràctica d'un mètode de subsistència com el contraban de persones, i de materials diversos durant tots aquests anys.

Durant aquests període les condicions de vida a la zona es van veure notablement agreujades per l'escassetat de bona part dels productes de primera necessitat, per la implantació del racionament a la zona republicana o les incautacions de collites i bestiar, fets que expliquen l'increment del contraban i de les fugides, aquest cop cap a França i Andorra. Bona part d'aquest ramats són transportats de forma clandestina cap a França i, sobre tot a Andorra, per evitar les incautacions de tots dos exèrcits combatents.

Aquest apartat pretén descriure els diferents fluxos de contraban establerts durant el període de la guerra civil, la majoria d'ells marcats per la necessitat de supervivència, ja que la visió socioeconòmica del contraban es tracta prèviament en el seu apartat corresponent. Cal dir que per la part catalana, el contraban de persones va ser molt destacable degut a situació de guerra, encara que l'escassetat d'aliments i roba en alguns moments va comportar un augment del contraban d'aquests materials tant a Catalunya com a Andorra.

Per tal de destacar la influència històrica de la frontera en el contraban, el concepte que s'ha de transmetre al visitant és el de comprovar que aquest flux de contraban no només es va donar en un únic país i en una única direcció, sinó que tots tres països van tenir els seus períodes de necessitat. Primerament, s'han de descriure els dos grans tipus de contraban; el de materials (menjar, roba, tabac i alcohol principalment) i el de persones (nacionals, republicans, burgesos i religiosos) tot indicant i descrivint les principals característiques, rutes i singularitats. Un aspecte molt important que ha de considerar la descripció històrica d'aquesta realitat fronterera és la complementació d'aquest apartat amb l'exposició dels continguts socioeconòmics del contraban, tant des de l'aspecte més teòric com en el futur desenvolupament museològic. D'aquesta manera s'aconsegueix una descripció original d'una pràctica clau per les terres de

frontera des de dues perspectives, i per tant, contribuir a la definició del concepte de frontera, marc conceptual d'aquest projecte.

4.4 1941 – 1944 : Efectes de la II Guerra Mundial

La II Guerra Mundial també va ser un esdeveniment que va tenir importants repercussions al Pallars Sobirà, atorgant-li un paper de rellevància internacional. El període comprès entre 1940 i 1944, corresponent a la ocupació de França per part de l'exèrcit alemany, va tenir un significat històric molt important per al Pallars Sobirà, L'Alt Urgell i la seva frontera. La seva situació estratègica va convertir aquesta zona en una via d'evasió pels fugitius de l'Europa ocupada pels nazis. Es calcula que al voltant d'unes 80.000 persones van aconseguir travessar la frontera espanyola arribar al Nord d'Àfrica passant per les terres pirinenques (CALVET, 2006). Des de juny de 1940 fins novembre de 1942 la frontera francesa, controlada per tropes del govern de Vichy, és relativament **franquejable** atès que la vigilància no és molt rigorosa. Però a novembre del 1942 amb l'arribada de les tropes alemanyes a la frontera la situació va canviar radicalment. Els nous guàrdies fronterers eren alemanys i eren estrictament controlats per la temuda Gestapo. Aquest actuen de forma molt més eficient en contra dels que volen passar clandestinament la frontera. L'agost de 1944 davant de la ocupació del sud de França dels Maquis i els exèrcits aliats, uns 500 guàrdies fronterers alemanys van buscar refugi a l'Espanya franquista. Degut a aquests esdeveniments, les *terres de frontera* altre cop tornen a representar una zona clau per al trànsit de fugitius, en aquest cas de la II Guerra Mundial. Per tant, cal considerar aquest fet històric com una temàtica representativa a utilitzar en els continguts del CITF, aconseguint una prova més de la importància dels fets fronterers a la zona.

4.4.1 El camí de la llibertat i Sort, centre neuràlgic de l'evasió

La idea al voltant de la qual s'ha de desenvolupar aquest apartat seria l'existència d'un nexa comú en les diferents rutes d'evasió al Pallars i la població de Sort. Caldria descriure el municipi de Sort com el punt d'arribada d'aquestes vies fugida on no tots els evadits aconseguien finalitzar el seu camí, capturats per l'exèrcit nacional, que ja ocupava gran part del Pallars, i empresonats en una antiga capella gòtica d'aquesta població⁴⁰.

La descripció dels diferents tipus de fugitius (resistents francesos, aviadors aliats, i jueus, principalment) i les seves rutes ajuden a donar una certa importància al concepte de la frontera i les motivacions humanes d'aquests fets.

L'expressió de la importància històrica del les *terres de frontera* en la II Guerra Mundial es pot explicar mitjançant un altre mapa temàtic històric de les diferents rutes d'evasió de la zona, tot indicant aquest recorregut fins a la població de Sort. Un format d'aquest caire aporta un element esquemàtic prou representatiu

⁴⁰ Per ampliar els coneixements d'aquesta qüestió es pot consultar la nova xarxa de Centres d'Interpretació històrics catalans, *El memorial democràtic*, els continguts del CITF han de referenciar la Presó-Museu *Camí de la Llibertat* del municipi de Sort com a una font de complementació per ampliar el coneixement d'aquest fet històric concret. Consultar www.camidelllibertat.cat

d'aquestes evasions, fet que permetrà al visitant una comprensió clara i a la vegada amena del paper que torna a assolir la frontera.

Fig. 2.26 Diverses rutes d'evasió catalanes des de França. Font: Museu Camí de la Llibertat (Sort)

Cal considerar per aquest apartat un àmbit geogràfic prou reduït que compregui la denominada *Terra de Fronteres*, ajustat al centre d'interpretació d'Oss de Civís i el seu radi d'influència. En aquest cas, es pren com a referència un dels itineraris més destacats com el de Sant Giron (França) fins a Estèrri d'Àneu conegut pels francesos com *Le chemin de la Liberté*.

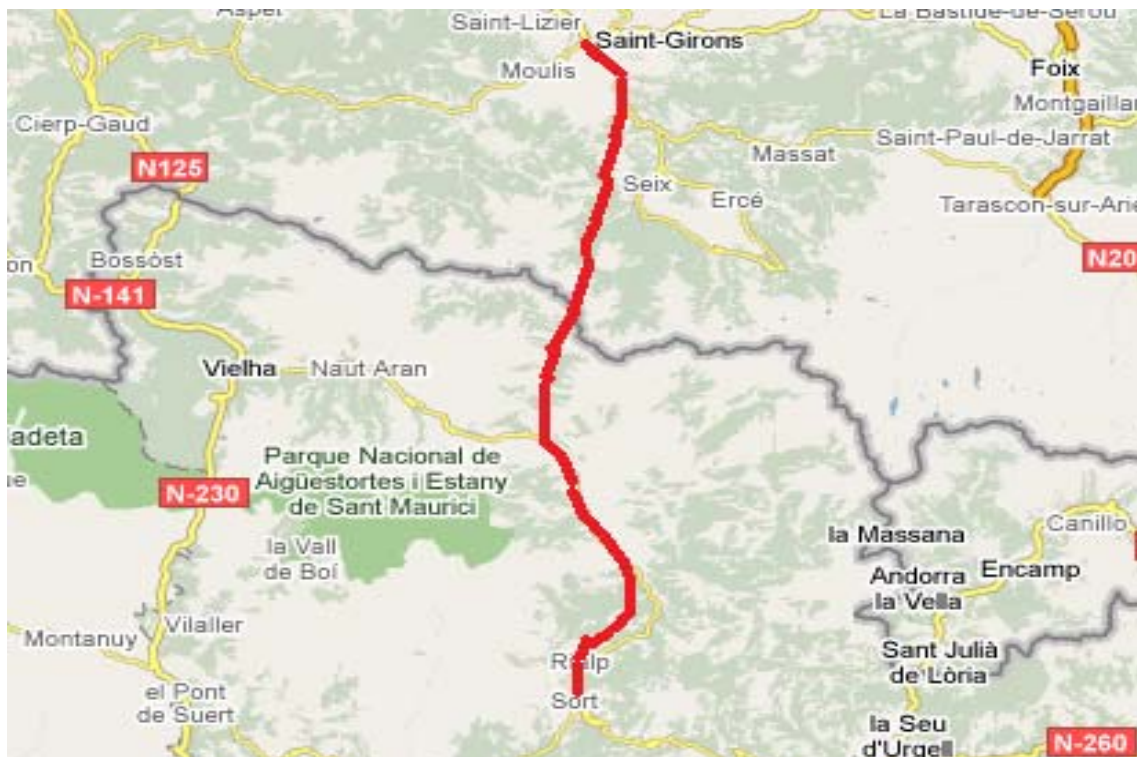

Fig. 2.27 Representació de la ruta d'evasió *Le chemin de la Liberté*. Font: Elaboració pròpia

Un altre suport logístic pot presentar-se en forma de document històric comprovant d'aquestes experiències d'estrangers (fragments de novel·les o testimonis) a terres catalanes. Es tracta d'una proposta divulgativa molt aclaridora i atractiva pel visitant tan expert com novell en la temàtica, ja que

aquest fet històric repercuteix en la població estrangera, encara que es produeixi en terres catalanes.

4.5 Període posterior a l'estiu del 1944 fins a 1950

El Pallars i l'Alt Urgell de la postguerra van conèixer nous factors que agreujaren la seva situació: despoblament de la comarca, depressió econòmica, baixes de guerra (tan civils com militars) i la incomunicació de la zona. Tot això, afegit al concepte d'aïllament orogràfic de la comarca i a la seva proximitat a la frontera, va convertir el Pallars i les seves valls en una zona estratègica d'entrada de guerrillers antifranquistes exiliats. Aquests grups van pretendre combatre el nou règim, tot comptant amb una actitud relativament tolerant de l'estat francès. En aquest context, la frontera torna a ser escenari d'un conflicte polític, en bona part lligat a les dues guerres comentades en els apartats anteriors. És per tot això que aquest període pot representar un altra bona exemplificació de la importància històrica de les terres de frontera per incloure als continguts proposats per al CITF.

4.5.1 Via d'entrada dels *Maquis*

El fenomen del *Maquis* és un dels fets més singulars de les *terres de frontera* en el context històric del període de postguerra. Centenars de guerrillers comunistes i anarquistes van realitzar incursions al territori espanyol per realitzar actes de sabotatge i atacs a les forces militars i de l'ordre i autoritats franquistes. Les Valls del Valira van ser escenari de nombroses incursions d'aquests guerrillers provocant tot tipus de incidents; sabotatges a instal·lacions de l'Estat, atacs a casernes de les forces d'ordre públic, segrests de personalitats simpatitzants al règim. Aquests fets violents van provocar la mobilització de forces de l'estat com l'exèrcit i la Guàrdia Civil, incrementant la duresa i violència dels posteriors actes guerrillers. En base a això, es pot constatar que la repressió per part d'aquestes forces va ser molt més intensa a la zona de frontera que no pas a l'interior (CALVET 2002). La població local, tant la que es va veure involucrada en el conflicte com la purament espectadora, va patir les repercussions d'aquests esdeveniments.

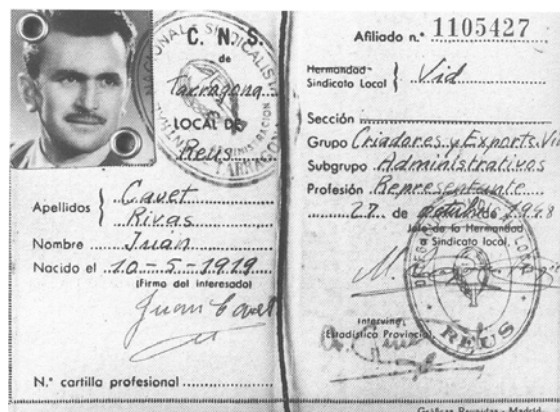

Fig. 2.28 Document falsificat del maquis Joan Platé. Font: *Els Maquis* (Josep Clara, 1992)

El contingut que s'ha de transmetre al visitant del CITF és presentar el personatge del maquis com un individu social molt singular de les terres de frontera i a la vegada un element vital per comprendre aquest període de postguerra. Aportant documentació gràfica d'aquests guerrillers s'aconsegueix transmetre al visitant del CITF una exposició més atractiva de la visió del maquis com un personatge al marge de la llei i envoltat de perills .

Per a la divulgació de la importància del concepte frontera en període dels *Maquis* es pot elaborar un altre mapa temàtic referent a aquest període en concret. Aquest mapa ha de saber representar les principals accions guerrilleres tot assenyalant les rutes d'entrada i sortida⁴¹ dels maquis més pròximes al CITF, aconseguint un enquadrament temàtic mes ajustat al seu radi d'influència, fet característic dels centres d'interpretació locals. La ruta proposada per aquest mapa inicia el seu camí des de terres franceses de Port Vell, tot passant per Tor, Noris, i Alins fins arribar a Llavorsí o aquelles de Lladorre fins a Esterrí d'Àneu. Aquest mapa podria descriure la naturalesa d'aquestes incursions i els grups que hi participaren en els diferents períodes en que es van dur a terme.

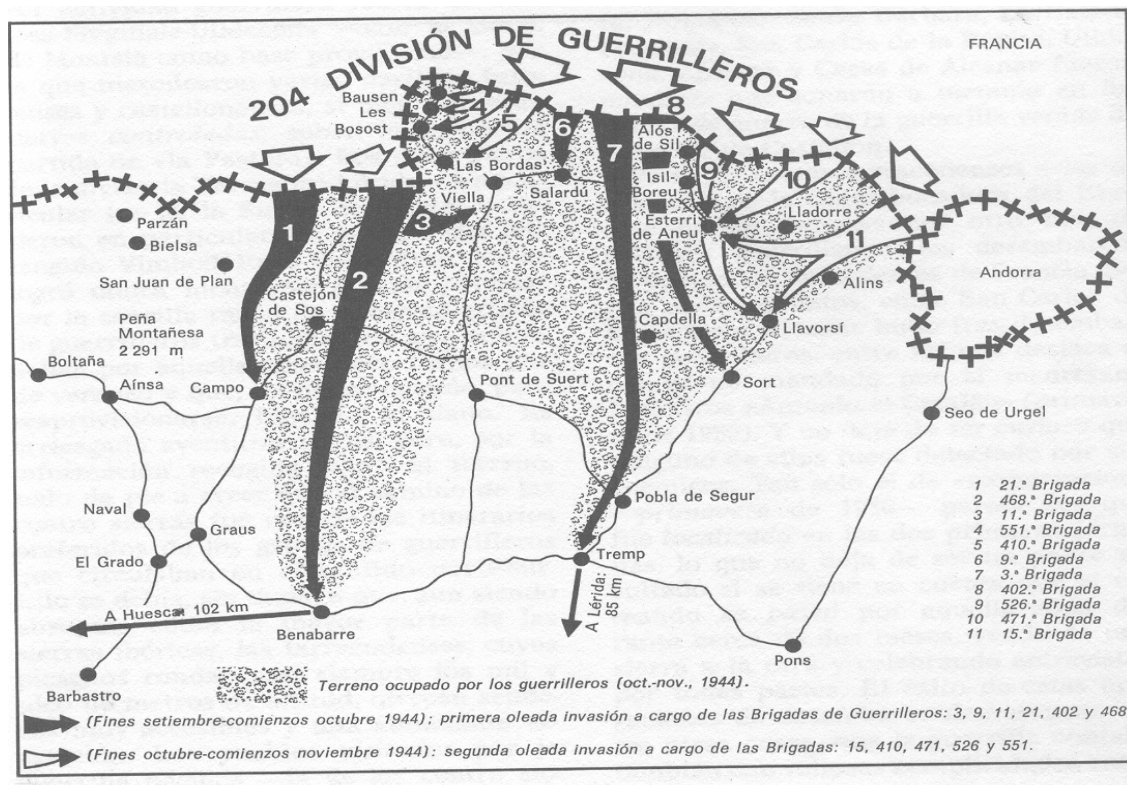

Fig. 2.29 Rutes d'entrada de la Divisió 204 dels maquis. Font: *Guerrillas españolas* (Eduardo Pons,1977)

⁴¹ Atès que la gran majoria de rutes són utilitzades tant d'entrada com de sortida, només caldrà descriure-les un cop.

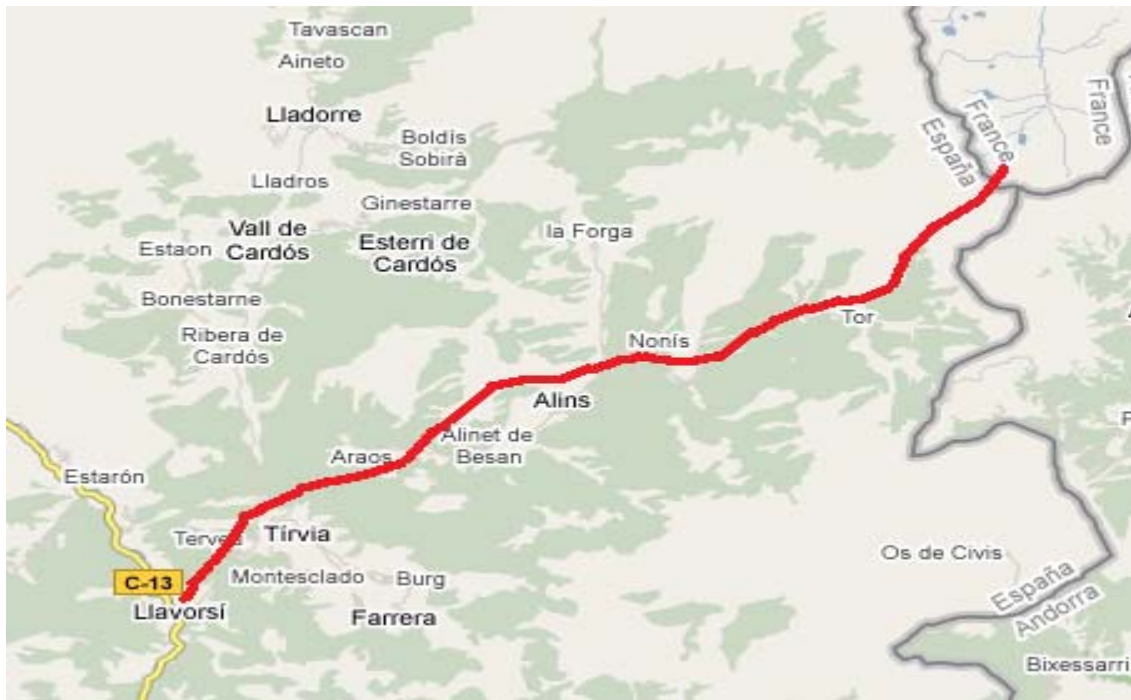

Fig. 2.28 Representació del traçat de la ruta Llavorsí- Port Vell utilitzada per maquis.
Font: Elaboració pròpia

Es important transmetre al visitant del CITF la situació de forta repressió i control que va patir la població a mans de les forces de l'ordre encarregades de combatre l'acció guerrillera, fins al punt d'estar sotmesos controls summament estrictes (CALVET, 2002). Una constatació clara d'aquests controls es reflecteix en l'anomenada *relación nominal de mayores de edad* aplicat a les masies de la zona mitjançant fitxes polítiques d'avaluació individuals d'aquestes i els seus habitants. Aquestes fitxes demostren el control polític de la zona, detallant la seva posició respecte al règim franquista dels habitants de les masies i classificant-los en funció de la seva ideologia (addictes, indiferents o hostils). Tots ells podrien patir repressions o tenir dificultats per obtenir un salconduit de frontera. Incloure aquests tipus de documents dins els continguts del CITF pot aportar un exemple directe d'aquesta dura realitat i aconseguir un cert atractiu, donat que s'utilitzarien còpies de documents històrics.

Conèixer la importància històrica de les terres de frontera en el segle XX ajuda a comprendre uns fets que, tot i ser força propers i de destacable rellevància, no són gaire coneguts respecte a altres episodis de la Guerra Civil i el franquisme. Donat que es tracta d'uns fets prou singulars i de certa excepcionalitat cal preservar el seu record i transmetre'l tan per ser un element molt característic d'aquestes les terres de frontera com un element clau del patrimoni històric de la zona pirinenca.

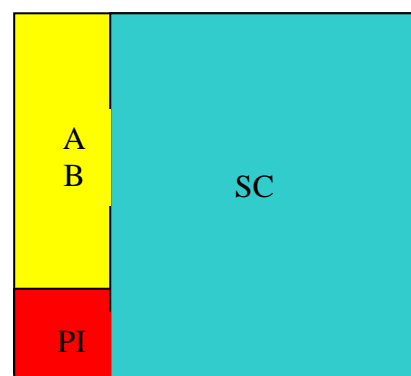
BLOC III: PROPOSTA MUSEOLÒGICA: AVANTPROJECTE

1. Introducció i aspectes generals

En el present bloc s'exposa el disseny gràfic dels continguts que es difonen en la part expositiva del CITF, exposats en el bloc II. Aquesta proposta museològica se situaria en el pis superior del centre, a les antigues escoles d'Os de Civís. Es tracta d'un edifici de planta rectangular amb dos pisos; un situat a l'alçada del carrer i un primer pis. Cada una de les dependències té una superfície de 40 m², per tant la superfície útil total és de 80 m². Així l'espai queda distribuït de tal manera que una de les plantes acull les temàtiques corresponents al CITF i l'altre es destina a les futures activitats i propostes tant del consell gestor del PNAP com de l'Ajuntament de les Valls de Valira. Les figures següents representen una idea esquemàtica de la disposició dels diferents àmbits d'aquest centre.

PLANTA BAIXA (40 m²)

- Arxiu bibliogràfic (AB)
- Sala de conferències i exposicions temporals (SC)
- Futur punt d'informació del PNAP a Os de Civís (PI)

PRIMER PIS (40m²)

CENTRE D'INTERPRETACIÓ TERRES DE FRONTERA

- ÀMBIT SOCIOECONOMIC (AS)
- ÀMBIT NATURAL (AN)
- ÀMBIT HISTÒRIC (AH)

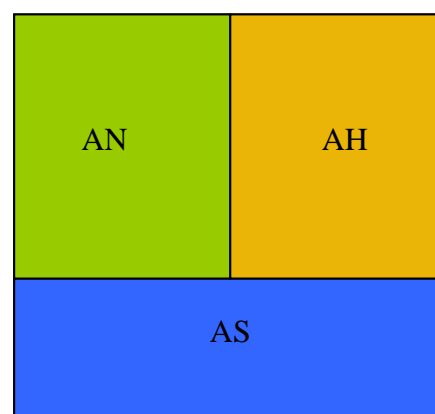

Fig. 3.1: Esquema representatiu de la disposició dels àmbits del CITF.
Font: Elaboració pròpia

Un cop analitzats i distribuïts els usos de la superfície total del recinte, a continuació s'exposa la proposta específica de cada temàtica en particular. Per tal de divulgar els continguts del CITF s'utilitzaran diferents plafons que es col·locaran a les parets de la primera planta alliberant la part central de la sala per l'exposició d'altres materials complementaris.

2. Àmbit socioeconòmic

Tenint en compte l'exposició dels continguts descrita en l'anterior bloc, en el cas de l'àmbit socioeconòmic es segueix una organització que aproximi el visitant a partir d'una temàtica més general a una de més específica, per tal que el visitant pugui interpretar més fàcilment els continguts. A partir d'aquest raonament, es distribueix la informació de la següent manera;

2.1 Plafó de l'àmbit socioeconòmic

Aquest està subdividit en dos sub-plafons, de tal manera que queden units en un de sol representant la forma d'un petit acordió. Les seves mesures serien de 1,5m d'alçada per 2 m d'ample, de tal manera que cada sub-plafó ocupi uns 80 cm d'ample.

A continuació se'n mostra la seva estructura i com s'observa, hi ha la distribució dels diferents apartats tractats en el bloc anterior.

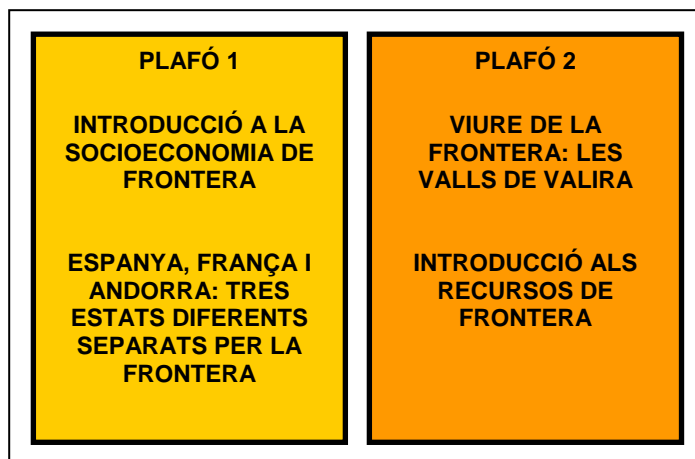

Fig. 3.2: Representació esquemàtica del primer plafó de l'àmbit socioeconòmic.
Font: Elaboració pròpia

Més endavant es mostra el disseny de les temàtiques del contraban i la transhumància, on s'expliquen en plafons independents. La superfície de cada sub-plafó es de 2m de llargada per un metre d'ample.

Tot seguit es mostra l'organització dels continguts i la seva distribució pels diferents plafons.

2.1.1 Sub-plafó introductorí

Aquest plafó, de contingut introductorí, es caracteritza per aproximar el visitant a la socioeconomia de frontera. Per això, en aquest apartat serveix de síntesi de marc conceptual d'aquest àmbit del concepte de frontera. Aquí, s'inclou l'esquema exposat en el bloc anterior per tal d'optimitzar la interpretació del visitant, així com:

- Quadre per al concepte de que *Andorra és un paradís fiscal* i on també té el seu espai la definició de paradís fiscal.

2.1.2 Sub-plafó de la socioeconomia de frontera

En aquest plafó, hi ha el contingut principal de la socioeconomia de frontera, i explica les raons de perquè els municipis de Valls de Valira han viscut i viuen de la frontera. Per tant, és un plafó important per a poder entendre la història econòmica d'aquesta zona tan peculiar.

- Socioeconomia tradicional:

- Fotografies referents a l'estil de vida tradicional.

- Influència andorrana

- Diagrama del sistema econòmic d'Andorra.

- Socioeconomia moderna:

- Exposició fotogràfica destacant els fets històrics o econòmics específics.
- Fotografies referents a l'estil de vida actual

Per últim, en aquest plafó hi té el seu espai la introducció dels recursos de frontera; el contraban i la transhumància, cada una amb una foto representativa. S'ha de destacar la importància que han tingut en aquest espai. El disseny d'aquestes activitat ve donat en plafons independents que es mostren en el següent sub-capítol.

2.2 Proposta específica de continguts

2.2.1 Plafó del contraban

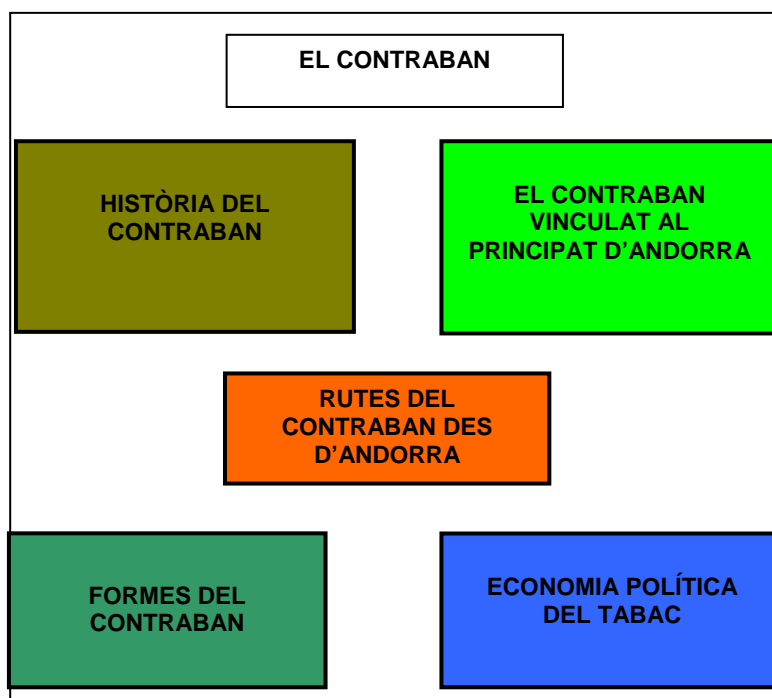

Fig. 3.3 Esquema del plafó de l'apartat de contraban. Font: Elaboració pròpia

- Història del contraban

En aquest apartat s'hi exposa el que hi ha en el bloc anterior.

- Formes de contraban

Per tal que el visitant pugui entendre millor els diferents tipus de contrabandista es farà una distinció dels mateixos a partir d'un quadre explicatiu de manera que quedi organitzat en els següents punts:

- El contraban tradicional: Comerç. El paquetaire.
- El contraban del comprador compulsiu. El turista comprador.
- El contraban il·legal. Traficant

- El contraban vinculat al Principat d'Andorra

En aquesta secció s'inclou l'apartat que s'ha descrit en el bloc anterior.

- Rutes del contraban des d'Andorra

Cal aportar un mapa on es visualitzi les rutes de contraban més conegudes. A més s'hi especifica si es poden fer a peu o amb vehicle motoritzat.

- Economia política del tabac

Aquest apartat serveix per a que el visitant entengui la importància en el contraban d'aquest producte. Als annexos hi ha una petita mostra del text que s'ha de presentar, així com un esquema amb els diferents actors de l'economia del tabac.

2.2.2 Plafó de la transhumància

Per tal d'exposar els continguts a difondre s'utilitzarà un sol plafó dividit en quatre parts. Aquest tindrà una forma rectangular de 1 metre d'alçada per 1,80 metres de llargada. En cada una d'aquestes hi hauria la informació més rellevant a tractar. Així doncs quedaria organitzat de la següent manera:

Fig. 3.4 Esquema del plafó de transhumància. Font: Elaboració pròpia

- El calendari del pastor; marques i senyals de propietat

En aquesta part s'exposaran les dates més significatives de l'any pastoral, tant pel que feia als *muntanyesos* com als *parraires*. Cada data significativa ha

d'estar tractada per separat tot descrivint les principals accions que es duïen a terme. Per tal de donar un major suport gràfic, aquí, hi ha d'haver l'antic cicle anual dels pastors (calendari circular) exposat ja en el bloc II del present projecte. Dins aquest apartat i com a fet anual significatiu seria bo parlar del dia de *tondre* (xollar) el ramat, tot citant tant les marques com els senyals de propietat.

- La comitiva transhumant; el bestiar, el gos i el pastor

Aquí cal mostrar tot els tipus de bestiar de pastura posant un especial interès al bestiar oví, d'aquest també se n'han d'exposar les diferents races del nostre país, amb una petita descripció de cadascuna i amb la possibilitat de complementar la informació mitjançant un mapa de distribució al principat. D'altra banda també es parlarà del gos ramader i del d'atura dels quals es farà una petita descripció de les seves característiques físiques i la seva utilitat. Finalment hi ha d'haver, també, representat la figura del pastor, fent un repàs al seu sistema jeràrquic, tot citant els diferents tipus que existien.

- Organització comunal jurídica

S'han de descriure els diferents tractats econòmics i jurídics que s'establien o tenien una estreta relació amb el fenomen de la transhumància.

- Transhumància i frontera

Es tracta de relacionar el concepte de la transhumància amb el de frontera, exposant quines relacions s'han establert entre els dos i posant de manifest les variacions que ha sofert la transhumància degut a aquesta realitat. Per aclarir els conceptes seria recomanable fer un petit mapa de on s'expliquessin les relacions establertes entre l'estat Francès, Andorrà i Catalunya en relació a l'arrendament de pastures.

2.3 Documentació gràfica

- La transhumància; els muntanyesos, els parraires i les cabaneres

- Imatges de la transhumància, tant antigues com modernes, tot repassant el trajecte seguit durant l'any; pastures estiuenques, els *pletius* i les *bordes* tot transhumant per les *cabaneres*.
- Mapa de les *cabaneres* més significatives de la Catalunya nord-occidental (descriu per Violant i Simorra).

- El calendari del pastor; marques i senyals de propietat

- Mapa del cicle anual de la transhumància.
- Imatges dels esdeveniments més significatius de l'any com el dia de *toldre* i el dia de marcar.

- La comitiva transhumant; el bestiar, el gos i el pastor

Senyals de propietat com ara el marcador de pega, marcador de foc, l'olla per la pega. Les marques exposades haurien de ser les més primitives i rudimentàries ja que són les més interessants.

- *Objectes relacionats amb el bestiar*: el collar de pues del gos ramader, esquelles i trucs.
- *Vestuari del pastor*; aquí seria molt interessant vestir un maniquí amb els atuells bàsics dels pastors, com la capa de pastor, el sarró, la barretina, el paraigües i el bastó.
- Imatges d'època de la vida quotidiana del pastor.
- Imatges dels diferents tipus de bestiar, de les races d'ovelles i dels dos tipus de gossos.
- Mapa de distribució de les races d'ovelles al nostre país.

- Organització comunal jurídica

- Textos relacionats amb l'arrendament de les pastures.
- Imatges complementàries de les altres parts del plafó.

- Transhumància i frontera

- Mapa de les relacions de transhumància establertes entre les tres regions; Catalunya, Andorra i França.

A més de tots aquests suports gràfics també seria interessant una pantalla tàctil, on els visitants amb un major interès poguessin ampliar els seus coneixements mitjançant un sistema interactiu. Dins d'aquest seria molt recomanable que hi hagués algun arxiu de vídeo on algun testimoni de la zona relatés les seves experiències.

3. Àmbit Natural

3.1. Plafó del Medi Natural

Els continguts s'exposen en tres plafons o seccions diferents i amb unes dimensions de 1,5m d'alçada per 2 m d'ample. Així, la informació quedaria organitzada de la següent manera:

- Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpí, Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies, Climatologia del Pirineus: diferències entre vessants.
- Les pinedes de pi negre.
- La perdiu blanca, el gall fer i l'almesquera.

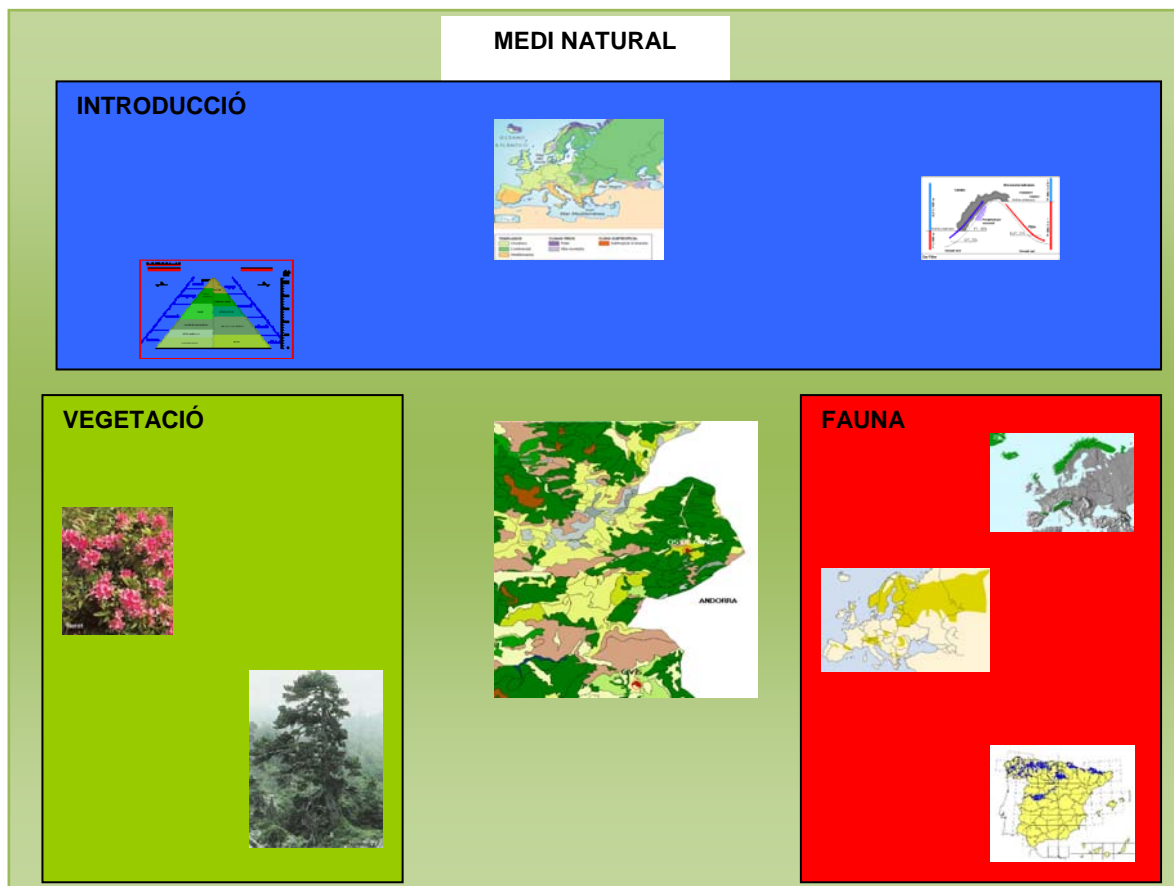

Fig. 3.5 Esquema del plafó de l'àmbit natural. Font: Elaboració pròpia

- Introducció: Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpí, Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies, Climatologia del Pirineus: diferències entre vessants.

- Vegetació : Les pinedes de pi negre.
- Fauna: la perdiu blanca, el gall fer i l'almesquera

La distribució de la informació d'aquests punts es fa en tres plafons independents. Si haguessin de ser tan sols dos plafons, es posarien els apartats Vegetació i Fauna junts. Això és degut a que l'apartat d'introducció és més extens i requereix més informació gràfica.

3.2. Proposta específica de continguts

A continuació, s'assenyala quina serà la informació que ha d'haver-hi en cada un dels apartats. Aquesta ha d'anar acompanyada de la documentació gràfica corresponent, de la qual se'n poden veure alguns exemples en el bloc II del present document.

3.2.1 Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpí:

- Breu i concreta descripció dels paràmetres climàtics generals de cada regió. Precipitacions, temperatures, estacions seques i humides.
- Distribució mundial de cada bioclima, i a escala més petita, per exemple a Europa.
- Característiques generals de la vegetació predominant. caducifòlia, perennifòlia, arbustiva, o herbàcia.
- Aprofitament agrícola i ramader secular. Per exemple, conreu de llenyoses, pastures o camps de cereals. Posant-hi exemples que siguin comuns de tota la regió.

3.2.2 Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies

- Descripció del gradient tèrmic altitudinal de manera entenedora.
- Comparació del gradient tèrmic latitudinal, mostrant les mitjanes anuals.
- Delimitació altitudinal de cada bioma i dels estatges de vegetació.
- Demostració del caràcter interzonal dels Pirineus, assenyalant els canvis en el nivell dels estatges de vegetació segons la vessant on ens trobem.
- Un apartat on s'expliquen els canvis climàtics del Quaternari, quins són els canvis succeïts entre els períodes glacials i els més càlids. Es remarca la diferència que suposa la disposició E-W dels Pirineus respecte d'altres serralades, ja que actua com a barrera per a la migració de les espècies d'ambients més calents.

- Explicació sobre el fenomen de la condensació de l'aire quan ascendeix per una vessant que fa que plougui més com a més altura s'estigui.

3.2.3 Climatologia del Pirineus: diferències entre vessants.

- Diferenciació de les vessants a nivell climàtic. Freqüència de les perturbacions atlàntiques en front de les mediterrànies i règim de precipitacions.
- L'efecte Foëhn, el "fogony".

3.2.4 Les pinedes de pi negre

- En primer lloc, i com a introducció, es parla de la distribució del pi negre, les seves característiques més generals i la semblança amb els boscos de la taigà. Cal situar l'espècie per al visitant dins el context biogeogràfic.
- Després, i per a cada façia de les pinedes de pi negre, es completen aquests punts:

Aspecte i estructura				
Ambients que ocupa				
Flora principal de cada estrat	Arbori	Arbustiu	Herbaci	Muscinal
Substrat				
Gestió, usos i conservació				
Distribució a Catalunya				

Es relaciona cada tipus de pineda amb el subclima que representa, per tal d'explicar les grans diferències estructurals que presenten aquestes formacions en espais geogràficament petits.

3.2.5 Fauna

- Com en l'apartat anterior, per a cada espècie que s'exposa en el centre, s'aplica el següent esquema per tal d'organitzar la informació.

Morfologia	
Distribució i efectius	
Hàbitats i costums	
Reproducció	
Ecologia	
Conservació	

3.3. Documentació gràfica

3.3.1 Els biomes mediterrani, eurosiberià i boreoalpi

- Diagrames climàtics de cada bioclima.
- Mapes de distribució de cada bioclima.
- Imatges representatives de formacions vegetals.
- Imatges de conreus o paisatges típics.

3.3.2 Influència de les serralades en la distribució dels hàbitats i espècies

- Esquema dels gradients tèrmics altitudinals i latitudinals.
- Esquema dels estatges bioclimàtics als Pirineus d'ambdues vessants.
- Gràfics de l'evolució del paisatge durant el Quaternari al Pirineu.
- Esquema explicatiu de la condensació de les masses d'aire en ascendir per una vessant.

3.3.3 Climatologia del Pirineus: diferències entre vessants.

- Mapes meteorològics de situacions freqüents als Pirineus.
- Diagrames climàtics locals.
- Esquema de l'Efecte Foehn.

3.3.4 Les pinedes de pi negre

- Mapes de distribució mundial i local d'aquestes formacions.
- Imatges vàries de les diferents espècies vegetals que les conformen.
- Esquema de la vegetació de tipus transecte on apareguin les diferents fàcies.
- Mapes amb itineraris marcats on es pugui observar aquests boscos al voltants d'Os de Civís.

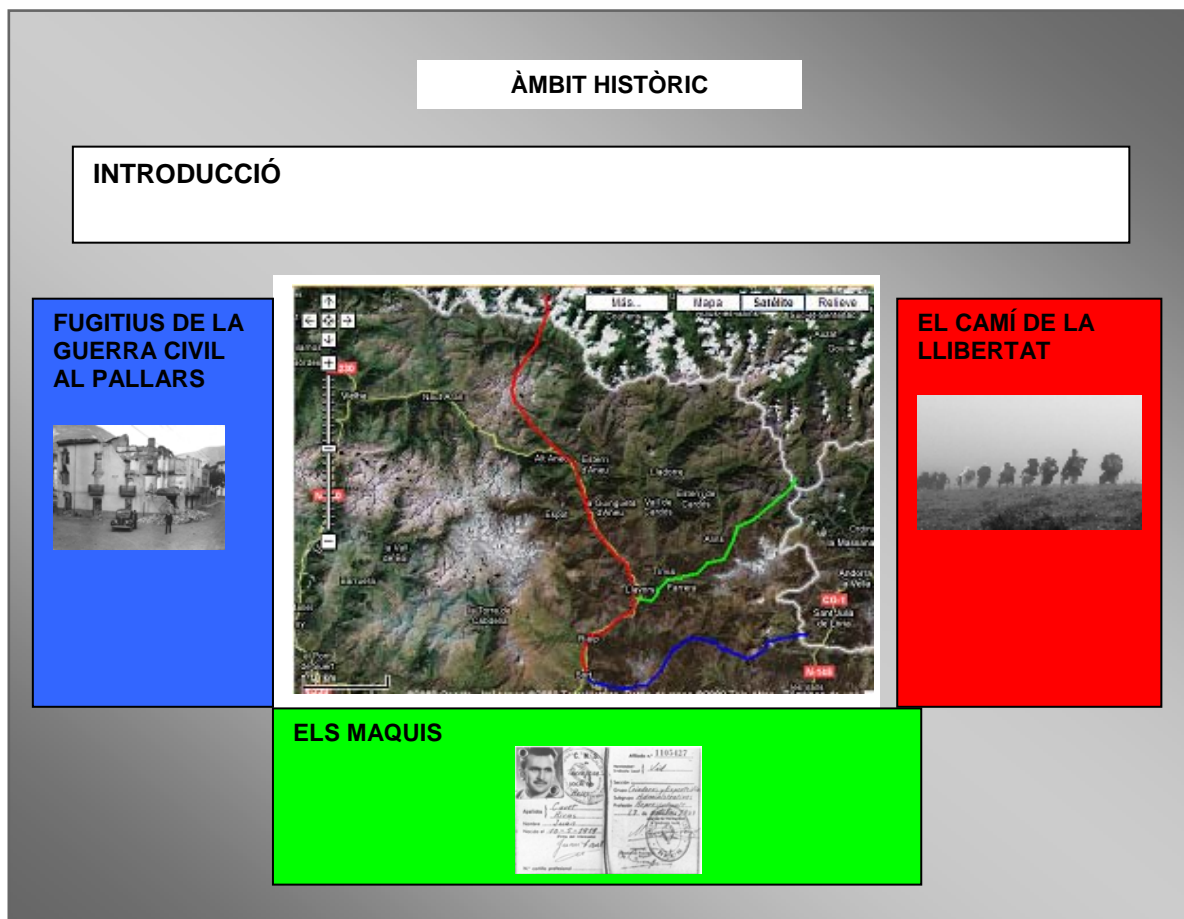
3.3.5 Fauna

- Mapes de distribució mundials i local per a cada espècie.
- Imatges de cada espècie.

4. Àmbit històric

4.1 Plafó de l'àmbit històric

Els continguts proposats es representen mitjançant un sol plafó que reuneixi els diferents fets històrics. Aquest format permet exposar les principals característiques d'aquests fets i, tot incloent elements gràfics per tal d'obtenir una representació més amena de les temàtiques històriques per aquest àmbit. Per tal de desenvolupar aquest plafó, és important considerar un aspecte gràfic concret, com és el disseny d'un mapa temàtic que integri els fets històrics proposats. La funció d'aquest mapa és la de complementar la descripció de cadascun d'aquests apartats i poder donar un significat més visual d'un concepte complex com els fluxos històrics en la frontera.

4.2 Proposta específica de continguts

4.2.1 Introducció

- Breu introducció històrica sobre la importància de la frontera i els seus fluxos.

4.2.2 Fugitius de la Guerra Civil al Pallars (1936-1937)

- Breu contextualització i descripció del Pallars Sobirà de la Guerra Civil espanyola:
 - Dates i episodis rellevants
 - Principals repercussions a la zona
- Descripció i identificació dels fugitius de la guerra civil al Pallars Sobirà
 - Justificació de la importància de la frontera en aquest període
 - Identificació del dos grans grups de fugitius:
 - Propietaris i religiosos
 - Joves en territori republicà
- Citació i argumentació dels diferents motius per els quals aquests fugitius decidexen emprendre una fugida a través d'aquesta zona frontera
 - Propietaris i religiosos amenaçats pel procés revolucionari a Catalunya a l'estiu del 1936
 - Joves pròfugs de la primera lleva efectiva del exèrcit republicà
- Delimitació de les diferents rutes d'evasió seguides per els fugitius de la Guerra Civil espanyola.
 - Traçada d'aquestes rutes en el mapa temàtic utilitzant una coloració amb correspondència al fons de text d'aquest apartat (BLAU):
 - Canal: **Sort – St. Joan d'Erm–Andorra**

4.2.3 El camí de la llibertat cap a Sort

- Descripció de la importància de la frontera per als fugitius de la Segona Guerra Mundial
 - Connexió directa amb la França ocupada per l'exèrcit alemany
- Via d'escapatòria de l'Europa en guerra més pràctica
 - Enumeració i caracterització dels diferents tipus de fugitius de la Segona Guerra Mundial
 - Els diferents grups que expliquen el seu paper a la guerra: Jueus, aviadors i ciutadans francesos.
 - Delimitació de les diferents rutes d'evasió seguides per els fugitius de la Segona Guerra Mundial.
 - Traçada d'aquestes rutes en el mapa temàtic utilitzant una coloració amb correspondència al fons de text d'aquest apartat (VERMELL):
- *Le chemin de la Liberté* (St.Girons-Esterri-Sort)

4.2.4 Via d'entrada dels *Maquis*

- Descripció del període de postguerra a la zona com a contextualització de d'aquest apartat.
 - Situació de crisi: despoblament de la comarca, depressió econòmica, baixes de guerra i la incomunicació de la zona.
- Caracterització del personatge el *Maqui*
 - Guerriller al marge de la llei i envoltat de perills
 - Repressions en contra resposta a les seves incursions
 - Paper transcendental de la població local en el període dels *Maquis*

- Delimitació de les diferents rutes utilitzades en les incursions dels Maquis.
 - Traçada d'aquestes rutes en el mapa temàtic utilitzant una coloració amb correspondència al fons de text d'aquest apartat (VERD):
 - Canal: Port Vell – Tor – Norís - Alins - Llavorsí

4.3 Documentació Gràfica

- Elaboració d'un mapa temàtic que integri les diferents rutes posposades en l'apartat anterior tot indicant cadascuna amb els diferents colors corresponents a la temàtica concreta exposada en els plafons:
 - Blau: Fugitius de la Guerra Civil al Pallars (1936-1937)
 - Canal: Sort – St. Joan d'Erm–Andorra
 - Vermell: El camí de la llibertat cap a Sort
 - *Le chemin de la Liberté*: St.Girons-Esterri-Sort)
 - VERD: Via d'entrada dels *Maquis*
 - Canal: Port Vell -Tor - Norís - Alins - Llavorsí
- Introducció d'objectes i elements històrics significatius
 - Documents falsos
 - Objectes i fotografies de la Guerra Civil
 - Documentació policial

BLOC IV: CONCLUSIONS I PERSPECTIVES DE FUTUR

1. Introducció

L'objectiu d'aquest bloc és la reflexió, s'argumentaran una sèrie de consideracions sobre aspectes del CITF que no s'han fet en els blocs anteriors i s'extrauran unes conclusions generals sobre la feina realitzada pels autors i sobre la que queda pendent de cara al futur. L'ànim dels autors és que el PNAP pugui utilitzar el present document com a guió per al desenvolupament de l'àrea expositiva del CITF i aquí es farà ressò d'aquells punts que per motius semàntics i per estar fora de l'abast d'un treball acadèmic, no s'han pogut abordar anteriorment.

2. Consideracions sobre el Centre d'Interpretació Terres de frontera

2.1 Perfil del destinari

En el disseny museològic i la proposta de continguts, cos central del present treball, s'han realitzat propostes i descripcions sense especificar a qui van dirigides. Seria en la fase d'execució, on caldria fer una adequació d'aquests continguts segons el perfil d'usuari que s'espera que visiti el CITF, ja que es redactaran els textos de cada plafó i s'acabarà de seleccionar i detallar el que finalment s'exposarà, d'allò que pertany a la proposta de continguts.

Normalment, els centres d'interpretació ambientals enclavats en un Parc Natural són visitats majoritàriament per grups escolars i per visitants del Parc que vénen a fer una excursió o a passar el dia en un paratge proper. El cas del CITF té però, una peculiaritat, i és que es troba ubicat dins el casc urbà d'Os de Civís. Això implica que s'obre el ventall de possibles visitants, ja que no tenen perquè ser excursionistes o naturalistes que van expressament a un equipament del Parc. S'ha de considerar seriosament aquest perfil de visitants ja que a més a més, els continguts proposats tenen un caràcter multidisciplinari, divers, podent atraure a un públic més ampli. Quan es parla d'usuari, el mateix mot suggereix que no només ens referim als visitants. Cal tenir en compte que el CITF, ha de ser també un equipament pels habitants de la zona, on s'hi puguin realitzar conferències, tallers, debats, entre d'altres activitats. Això implica que ells n'estiguin satisfets i s'identifiquin amb el concepte de frontera que allí s'hi exposarà, fet que requerirà sensibilitat a l'hora de presentar segons quins continguts possiblement polèmics i dolorosos. Recordem que el contraban és una activitat perseguida per les autoritats, encara que algú la titlli de tradicional i digne de ser emparada per aquestes. El mateix passa amb la Guerra Civil i el franquisme, períodes molt convulsos on els habitants d'aquesta zona, i de tot Catalunya, van patir tot tipus de successos traumàtics, alguns d'ells encara coents.

En definitiva, queda pendent fer un anàlisi acurat del perfil de l'usuari del CITF a llarg termini, en el qual s'haurà de basa la fase d'execució per a la concreció de l'exposició i d'altres serveis que ofereixi el centre.

2.2 Participació

Com s'ha comentat en el subcapítol anterior, és de vital importància que els habitants del municipi de Valls de Valira estiguin d'acord amb allò que s'exposa al centre, ja que en part, s'estarà parlant de la seva vida quotidiana en el passat més recent. Per això, no és gens descabellat engegar un procés de participació pública abans de la fase d'execució semblant als que són obligatoris en segons quins projectes que afecten al territori. Es podrien seguir els següents passos:

1. Selecció de continguts per part de l'equip tècnic encarregat de la fase d'execució.
2. Exposició pública d'aquests continguts.
3. Fase de debat i reflexió dels ciutadans, que poden presentar recursos i expressar la seva opinió als responsables tècnics.
4. Anàlisi de les opinions recollides en la fase anterior per part dels tècnic.
5. Internalització dels aspectes més rellevants aportats per la població local.

Els tècnics aquí hauran de dur a terme una tasca de divulgació envers el ciutadà, fent servir el medi més escaient, sense oblidar els seus propis criteris tècnics per evitar que se supediti l'execució del projecte a opinions de caire personal. L'objectiu és que la gent s'hi involucri, tot i que de vegades encara no hi hagi un sentiment de comunitat arrelat que eviti que cadascú miri pel seu interès. Per això hi ha els tècnics, que ho faran el millor possible.

2.3 Serveis addicionals del Centre d'Interpretació de Terres de frontera

Tot seguit es dona l'opinió dels autors sobre els serveis que oferirà el CITF més enllà de l'exposició permanent.

2.3.1 Punt d'informació

A la planta baixa del CITF s'ubica el punt d'informació del PNAP. Aquest entra en funcionament el juny del 2008, a través d'un taller d'ocupació de la dona.

El punt d'informació ha de ser enfocat majoritàriament als visitants. S'han de donar les eines necessàries per a poder conèixer l'entorn, ja sigui el medi natural o el patrimoni cultural. És a dir, s'ha de disposar de cartografia de la zona i coneixements locals suficients per guiar al visitar adequadament, inclús en matèria gastronòmica. Ha de ser també el nexa d'unió entre l'exposició

permanent i l'exterior del centre, de tal manera que si algú s'interessa per un indret o una ruta en concret, se li pugui facilitar la informació corresponent.

De cara a l'usuari local, cal que s'informi de totes les activitats que es desenvoluparan en el centre i a l'exterior del mateix, i que en serveixi d'eix dinamitzador i divulgador.

2.3.2 Sala de conferències i exposicions temporals

També a la planta baixa, hi ha l'espai dedicat a conferències i exposicions temporals. Malgrat aquest nom, es pot considerar com a un espai polivalent.

Aquest espai ha de ser un impuls per activitats de caire cultural al municipi, i ha de ser gestionada de manera eficient per tal de que pugui ser un punt de referència de la temàtica de les fronteres. És molt positiu que Os de Civís tingui un espai com aquest, ja que no tots els pobles de muntanya tenen el lloc adient per a acollir conferències i exposicions temporals.

En un altre sentit, aquesta sala pot ser utilitzada per associacions i entitats cíviques de la zona, per a reunir-se i preparar les seves activitats. Sovint aquestes entitats es veuen coartades per la manca d'un espai similar. D'aquesta manera s'acabaria de treure el suc necessari de l'equipament i el mantindria viu.

2.3.3 Arxiu bibliogràfic

La funció de biblioteca és molt interessant. En primer lloc perquè es podria convertir en una mena d'arxiu de la frontera, on s'hi recollissin totes aquelles publicacions relacionades. Així doncs, algú que es proposés realitzar un estudi o treball sobre aquest fet fronterer tindria com a referència obligada el CITF d'Os de Civís, on es reuniria molta informació en un punt, i no hauria de consultar diverses biblioteques d'universitats, municipis i estats, economitzant una mica el transport i en conseqüència, el temps.

Un altre funció d'aquest arxiu serà proporcionar la bibliografia necessària, per aquell qui vulgui endinsar-se més en el que ha interpretat en l'exposició permanent.

Finalment, a part de la "biblioteca de frontera", es podria aprofitar aquest espai per ubicar-hi un fons bibliogràfic local per a Os de Civís i les Valls de Valira, al qual hi tingués accés tothom, ja que no ens consta que el poble compti amb cap equipament similar.

2.4 Aspectes ambientals

Com a bon centre d'interpretació ambiental, en la fase d'execució del mateix, cal introduir-hi uns criteris d'ambientalització. Això es considera diversos aspectes com en la gestió dels residus, la eficiència en l'ús d'aigua i energia, i en la utilització de materials reciclats en de les seves activitats. Cal analitzar

doncs tots aquests vectors per tal de no caure en contradicció amb els principis que defensa el PNAP.

2.4.1 Gestió de residus

Es important que un equipament públic doni un bon exemple de política ambiental aplicant una correcta gestió de residus. En un centre d'interpretació els principals residus són el paper i el cartró, encara que degut a les visites se'n poden generar d'altres, com ara envasos, vidre i restes de matèria orgànica. Per tant, els gestors del CITF han de contemplar la possibilitat de que apareguin residus que vinguin tan dels visitants com dels propis treballadors i col·laboradors. Caldrà doncs, col·locar els diferents contenidors per poder realitzar una posterior recollida selectiva. En el cas del material orgànic es pot instal·lar una compostadora per generar adob orgànic per a ús públic i privat. En aquest mateix aspecte el CITF podria proveir un servei comunitari esdevenint un punt de recollida selectiva dels municipis adjacents. Caldrà però, fer una anàlisi dels equipaments necessaris per poder garantir aquest servei als seus usuaris. D'aquesta manera s'aporta un servei comunitari que ajudaria a promoure una millor gestió de residus a la zona.

2.4.2 Ús eficient d'energia i aigua

Aconseguir un estalvi tan energètic com hídric es un aspecte ambiental factible i útil que pot considerar un centre d'interpretació com el CITF. A nivell energètic la instal·lació de plaques fotovoltaïques suposen un abastiment important, que juntament amb un aïllament tèrmic de l'edifici com l'ús de doble vidre, un aïllant tèrmic a les parets s'aconseguiria una millora notable en el seu rendiment energètic. El consum energètic que és bàsicament per corrent elèctric comú de 220 V i per escalfament de l'edifici, podria cobrir-se en parcial o totalment considerant aquests dos aspectes. Caldria però, fer una auditoria energètica per preveure l'abast energètic necessari per als usos principals d'aquest equipament.

Per aconseguir un millor ús de l'aigua es poden aplicar sistemes d'estalvi hídric domèstics com cisternes per als serveis i aixetes adaptades que ajudarien a disminuir el consum d'aigua. La instal·lació de sistemes de captació d'aigua per recollir-la les precipitacions poden ser una font d'abastiment hídric suplementari.

2.4.3 Utilització de materials reciclats

Donat que es tracta d'un equipament del PNAP l'ús de paper reciclat com a material per les exposicions ha de ser una prioritat. Tan per els diversos plafons com pels tríptics informatius dels CITF poden ser elaborats amb aquest material amb els mateixos resultats que el paper convencional.

3. Conclusions del projecte

En aquest capítol, els autors fan una reflexió sobre el desenvolupament del projecte. S'han organitzat les conclusions en tres subcapítol que fan referència a la metodologia utilitzada, a les temàtiques que es tracten en el CITF i a l'ús públic del CITF en general.

3.1 Conclusions sobre la metodologia utilitzada

La metodologia emprada per a la realització del projecte ha funcionat correctament. Es partia d'una recerca bibliogràfica i documental extensa i diversa en temàtiques, combinant-ho amb la visita a centres d'interpretació i entrevistes amb experts de diferents disciplines. És molt destacable l'aportació d'aquests experts, doncs han contribuït a acotar els límits del projecte i a seleccionar les temàtiques més adequades. A partir d'aquí, la recerca d'informació ha estat molt més afinada, ja que aquests han proporcionat bibliografia específica de la zona. Cal destacar que les primeres fases del procés han estat de més duració, ja que els autors s'han hagut de submergir en la temàtica de frontera, la qual resulta poc coneguda fora de la seva àrea d'influència.

En la recerca d'informació s'han trobat certes dificultats. El concepte de frontera no disposa d'una extensa bibliografia, i per al CITF, calia l'obtenció de dades específiques del municipi de Valls de Valira. La bibliografia és molt minsa en segons quins continguts, com per exemple el contraban. Aquí en tenim alguns motius:

- D'Os de Civís en concret, s'ha pogut trobar informació en publicacions però sempre en parlen en segon pla.
- El contraban, com que és una activitat il·lícita, de vegades no permet una recollida d'informació de fonts directes, ja que hi ha desconfiança i reticència envers al foraster que pregunta.
- Alguns documents o fets, no poden ser exposats en el CITF, en primer lloc perquè molts dels actors implicats viuen encara a la zona i no és la intenció dels autors ferir sensibilitats, tractant-se d'episodis molt recents, no només de contraban, sinó d'altres activitats fraudulentes com el joc o la prostitució. Per això s'ha exclòs informació que ajudaria a comprendre millor la importància de la frontera en la socioeconomia local.

3.2 Conclusions sobre els continguts del Centre d'Interpretació Terres de frontera

Un cop feta la selecció dels tres eixos temàtics del CITF, s'ha hagut de concretar dins de cada un els elements més representatius i relacionar-los entre ells. D'aquest procés se'n extreuen les següents conclusions que poden servir per futurs treballs similars:

- L'acotació del concepte de frontera és complexa perquè es pot abordar des de diverses perspectives. La frontera pirinenca no és una unitat, i per tant no és possible exportar models d'altres punts de la serralada. En conseqüència, la frontera de Valls de Valira amb Andorra és singular, però tampoc es pot tractar separatament de la resta d'Alt Urgell i el Pallars Sobirà. El límit entre el que és significatiu per a les Valls de Valira i el que no, és difós i cal filar prim per no incloure continguts poc rellevants per al visitant del CITF i la zona d'Os de Civís.
- Quan es parla de continguts de disciplines diferents, i es pretén relacionar-los, s'ha trobat que hi ha desigualtats en l'àmbit geogràfic de cada un. No és el mateix parlar del contraban del tabac, amb un radi d'influència petit al voltant d'Andorra, com de la transhumància, que es practica per tot el Pirineu, o els camins de l'exili i els maquis, amb alguns focus locals dispersos per tota la serralada. La intenció ha estat sempre centrar-se en les Valls de Valira, però segurament aquest àmbit s'ha quedat petit per alguns dels continguts.
- Hagués estat d'utilitat disposar d'algun projecte similar, com a mínim de la zona pirinenca. Tot i que existeixen alguns ecomuseus sobre la frontera, es troben relativament allunyats del CITF, i tracten d'altres aspectes de la frontera. La manca d'antecedents, ha comportat que es treballi amb poques referències, i aquest caràcter pioner ha alentit una mica el procés de redacció.

3.3 Conclusions sobre l'ús públic del Centre d'Interpretació Terres de frontera

Després de la feina realitzada, es fan unes observacions sobre el CITF, i algunes recomanacions per a aquells qui vulguin fer treballs similars.

- En el bloc 3 del document, hi ha l'avantprojecte de proposta museològica. Aquest està pensat per a un perfil genèric de visitant. A l'hora de realitzar el projecte definitiu, seria interessant redefinir aquest perfil, i adequar-lo a diferents grups de visitants. Caldria adequar els productes per grups escolars, habitants de la zona, excursionistes, etc...
- Os de Civís, rep majoritàriament un turisme de masses, que mostra poc interès envers el patrimoni històric, cultural i ambiental de la zona. El CITF, pot servir en aquest aspecte, per atreure un nou perfil de visitant, interessat en el turisme de muntanya, l'excursionisme, o fins i tot en la temàtica de frontera. D'aquesta manera, s'enfortiria un model de turisme més sostenible i respectuós amb els atractius de la zona.
- Per a la realització del projecte hagués estat interessant la intervenció d'experts en museologia, i en les diferents temàtiques tractades en el CITF, que pot ser útil també en la futura fase d'execució.

BLOC V: BIBLIOGRAFIA

Socioeconomia de frontera

COMAS D'ARGEMIR, D. I J. PUJADAS, J. (1997) *Andorra, un país de frontera. Estudi etnogràfic dels canvis econòmics, socials i culturals*. Ed. Alta Fulla, Barcelona.

COMAS D'ARGEMIR, D. (2002) *Andorra, una economia de frontera*. Pagès editors. Lleida.

COMAS D'ARGEMIR, D. *Las expresiones locales de la globalización: México y España. Univ. Iberoamericana. CIESAS y Ed.Porrúa. Article; La globalización: Dinámicas locales, procesos de cambio y formas de poder. El caso de Andorra*

LLUELLES, M.J. (1991), *La transformació econòmica d'Andorra*, Barcelona, Revista Avenç.

OLIVERES, A.(2006) *Un altre món*, Angle Editorial.

Dossier Contraban, PASQUES, J. PONT, C. (2008)

- « D'amagat i a les palpentres », PONT, C.
- "D'una banda a l'altra", PASQUES, J.
- "Els incis del contraban", OBIOLS, L. (1985)
- "Amb les espardenyes al revés", CLOTAT, D. (1970)
- "De guàrdia civil a contrabandista", (1974)
- "Parada i fona a ca l'Andreuet", TUBAU, D. (1954)
- "Llana per als soldats francesos", PASQUES, J.
- "El "fardo"sobre rodes", FITÓ, M. (1949)
- "La ruta mes concorreguda", ORDUÑA, C. (1962)
- "Amb trenta quilos a l'esquena", PONT, C.
- "Contraban de ficció", SOLÉ, M. (1954)
- "Crònica (personal) del "fardo"", VILARÓ, A. (1964)

VACCARO, I. I BELTRÁN, O. (2008), *La Ecología Política de los Pirineos: estado, historia y paisaje*. Lleida. Pagès editors. "¿Tabaco en el pirineo? Ecología política del tabaco en Andorra, un microestado en el mercado global".

La transhumància

MIRALLES, F. (2005): *Mil anys pels camins de l'herba. El llegat d'un món que s'acaba*. Barcelona. Editorial Efadós

ROS, I. (2004): *La transhumància andorrana al llarg del segle XX*. Barcelona. Editorial Alta Fulla.

VIOLANT i SIMORRA, R. (2001): *La vida pastoral al Pallars*. Edició pòstuma a càrrec d'Ignasi Ros. Tremp. Garsineu Edicions

Pàgines web:

Panorama-trails: <http://www.panorama-trails.com> . Data de consulta: 15-04-08

Diputació de Barcelona:

https://www.diba.es/opc/fixers/hicira/manual_hicira_catala.pdf. Data de consulta: 18-04-08

Flickr: <http://www.flickr.com/photos/marialuisa> . Data de consulta: 18-04-08

Biodiversitat

BOLÒS, O. De, (2001) *Vegetació dels Països Catalans*, Ed. Aster, Barcelona

BOADA, M. LLIMONA, F. MATEU, E. (1997) *Introducció a la fauna d'Andorra*. Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Perpinyà, Secció Geografia.

FOLCH, R. (1986). *La vegetació dels Països Catalans*. Ketres Ed., Barcelona.

TORY PETERSON, R. MOUNTFORT, G. HOLLOW, P.A.D. (1995) *Guía de campo de las aves de España y de Europa*. Ed. Omega. Barcelona.

VIGO, J. (1976) *L'Alta muntanya catalana: Flora i vegetació*. Barcelona : Centre Excursionista de Catalunya.

VIGO, M. (2002) *Guia dels mamífers terrestres de Catalunya*. Ed. Pòrtic, Barcelona.

WALTER, H. (1998) *Vegetació i zones climàtiques del món*. PPU, S.A. Barcelona.

Pàgines Web:

Banc de dades de Biodiversitat de Catalunya (UB i Generalitat de Catalunya); <http://biodiver.bio.ub.es/biocat/homepage.html> . Data de consulta: 10-04-08

The Gymnosperm Database; <http://www.conifers.org/pi/pin/mugo.htm>. Data de consulta: 10-04-08

Web del Departament de Medi Ambient i Habitatge de la Generalitat de Catalunya; Fauna autòctona.

http://mediambient.gencat.cat/cat/el_medi/fauna/fauna_auctoctona/Espais/especies_programes_conservacio.jsp?ComponentID=57595&SourcePageID=57594#1 . Data de consulta: 15-04-08

Web del Ministerio de Medio Ambiente, Medio Rural y Marino

http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/especies_amenazadas/catalogo_especies/vertebrados_aves/vulnerables.htm. Data de consulta: 15-04.08

Portal cienciesnaturals.com; www.cienciesnaturals.com. Data de consulta: 20-04-08

La història de frontera

CALVET, J,(2006) "La frontera com a refugi: de la guerra civil espanyola a la segona guerra mundial (1936-1945)"- Ponencià del Centre d'Interpretació Terra de Fronteres- Os de Civís, Les Valls de Valira (reproducció)

CALVET, J,. Et al. (2002). "Indeseables i sospechosos". L'Avenç, 275, p.- 18-25

CLARA, J.(1992) *Els maquis. Girona*; Quaderns de la revista de Girona.

GIMENO, M, (1989). *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*. Barcelona; publicacions l'abadia de Montserrat

MITRE, E, et al.,(1997). *Fronteras y fronterizos en la historia*. Valladolid; Universidad de Valladolid

PONS, E, (1977). *Guerrillas españolas: 1936-1960*. Barcelona; Editorial Planeta

SÁNCHEZ AGUSTÍ, (1999). *El maquis a Catalunya*. Lleida; Pagès

VILAR, P, A.L. (1985). "El Vallespir, el roselló i la Cerdanya: problemes de frontera". L'Avenç, 86, p.- 38-41

Pàgines web:

Presó-Museu *Cami de la Llibertat* de Sort <http://www.camidelalibertat.cat>.
Data de consulta: 10-04-08

ANNEX

1. GLOSSARI

Anar a jornal: Anar a treballar a fora de casa, en to col·loquial

Avèria: A la zona del Pallars, vaques i bous.

Baciver: Pastor poc experimentat encarregat del ramat de baciú, que està format per rebuig, moltons, marrans i bestiar cabrú.

Ban: A la zona del Pallars, taxa que s'havia de pagar si el bestiar xic (ovelles i cabres) entraven a pasturar en les terres d'un altre.

Bestiar de llista: Ovelles i marrans escollits per formar, sostenir o augmentar el ramat.

Bogar: A la zona del Pallars, femar.

Cabaneres: A la Catalunya occidental i al Pallars, camins ramaders seguits pel bestiar durant la transhumància

Cabres: Pastors encarregats de les cabres.

Carrabiners: Manera d'anomenar La Guàrdia Civil en to col·loquial.

Conlloc: Posar part del bestiar a un altre ramat tot pagant unes taxes determinades per tal de que aquest es pugui alimentar

Eugasser: Pastor encarrega de les eugues de cria.

Euggassáda: Ramat d'eugues i cavalls.

Fardo: Motxilla que contenia el producte de contraban.

Fato: A la zona del Pallars, estris, utensilis i menjar utilitzat pel pastors duran la transhumància.

Gos d'atura: Ajudant dels pastors i encarregat de menar i aturar el ramat en cas que vulguin entrar en un camp de conreu.

Gos de ramat o ramader: Gos de raça mastí de color blanc, que acompanya al ramat i el protegeix de l'atac dels llops.

Majoral: Pastor més antic i experimentat. Té els poders de l'amo quan aquest no hi és. Mana als pastors i al ramat i paga les despeses del camí (hostal, drets de cabanera, ...).

Montanyésos: A la zona del Pallars, habitants de les zones de muntanya que envien els seus ramats cap a terres planes, a finals de tardor, per tal de trobar l'aliment necessari per a passar l'hivern.

Mulater: Pastor encarregat de guardar els muls o híbrids en general.

Paquetaire: Tipus de contrabandista molt bon coneixedor del territori.

Parràda: Ovelles que es poden mantenir sense la transhumància o bé el ramat dels parraires.

Parraires: A la zona del Pallars, ramaders de les terres baixes els quals arrenden pastures d'estiu a la muntanya.

Passadors: Gent dedicada a passar persones a França o Andorra cobrant quantitats econòmiques elevades.

Peixents: Muntanyes de propietat estatal les quals el govern posa a subhasta per tal de realitzar-hi pasturatge.

Rabadans: Ajudants del majoral.

Ramada: Més de 500 caps de bestiar de llana o pèl.

Ramat: Aproximadament 120 caps de bestiar de llana o pèl.

Regatxo: Aprenent de pastor jove encarregat de guardar i aturar el bestiar.

Restons: A la zona del Pallars, boc.

Robasser: Pastor que fa de majordom als altres quan estan de transhumància. S'encarrega de fer el menjar, arreglar la roba, proveir de queviures, de sal per salar i traslladar el jaç als pletius.

Rossinam: A la zona del Pallars, bestiar cavallí o de peu rodó.

Soldada anual del pastor: Quantitat total de diners que el pastor cobrava per tot un any de feina.

Tinguda del pastor: Part d'ovelles que el pastor pot tenir en propietat dins el ramat de l'amo.

Trèta: Ovelles velles i rebuig del ramat per vendre.

Vacada: Ramat de vaques i bous.

Vaquer: Pastor encarregat dels bous i les vaques o dels bestiar gros en general.

2. PRESSUPOST DEL PROJECTE

Per tal d'eleborar el pressupost del present treball, s'ha utilitzat la Guia d'Honoraris Professionals Orientatius de 2006 del Col·legi d'Ambientòlegs de Catalunya. Per a calcular els honoraris s'ha emprat la tarifa de treballs d'ambientòlegs en pràctiques. La constant Ka aplicada és de 1,042, tenint en compte el IPC del 2007 de 4,2%. També s'han considerat despeses indirectes com la facturació total (infraestructura utilitzada, despeses de llum i aigua) que s'acostuma a contabilitzar en projectes d'aquest caire un 20% del valor total de desp. El impost sobre el valor afegit IVA s'aplica en un 16% del total.

PRESSUPOST			
Honoraris professionals	320 h x 10 €xKa	3.334,40	3.334,40
Material fungible			105,00
Impressió mapes	3x15€	45,00	
Enquadernació	3x20€	60,00	
Despeses de transport			1.125,36
Kilometratge	1.800kmx0,6€xKa	1.125,36	
Dietes	4 dietesx75€xKa	312,60	312,60
Despeses indirectes	20%	975,47	975,47
IVA	16%	936,45	936,45
		Total	6789,28

3. CALENDARI

ACTIVITATS REALITZADES	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setembre
Elecció del projecte							
Metodologia i objectius							
Recerca bibliogràfica							
Entrevistes							
Visites a centres i museus							
Definició marc conceptual							
Eleboració dels antecedents del projecte							
Descripció dels continguts del CITF							
Disseny de la proposta museològica del projecte							
Eleboració de les conclusions del projecte							